

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POJAM *WESTWERKA* U NJEMAČKOJ POVIJESNOUMJETNIČKOJ
HISTORIOGRAFIJI I NJEGOVA RECEPCIJA U HRVATSKOJ
ZNANSTVENOJ LITERATURI

Lucija Čavlek

Mentorica: dr. sc. Nikolina Maraković, izv. prof.

ZAGREB, 2018.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

POJAM *WESTWERKA* U NJEMAČKOJ POVIJESNOUMJETNIČKOJ HISTORIOGRAFIJI I NJEGOVA RECEPCIJA U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ LITERATURI

The Term *Westwerk* in German Art History Historiography and It's Reception in Croatian
Scientific Literature

Lucija Čavlek

SAŽETAK

Rad donosi pregled primjene i razvoja pojma *westwerk* u njemačkoj povijesnoumjetničkoj historiografiji od njegovih začetaka krajem 19. stoljeća pa sve do novih tendencija u istraživanju početkom 21. stoljeća te pregled recepcije pojma u hrvatskoj znanstvenoj literaturi. Naglasak je pritom na analizi radova relevantnih autora koji su svojim istraživanjem utjecali na oblikovanje i daljnji razvoj tog pojma. U njemačkoj historiografiji ističu se Wilhelm Effmann, Alois Fuchs, Friedrich Möbius i Uwe Lobbedey koji su razvijanjem novih teza i pristupa odredili i učvrstili pojam *westwerka* u povijesnoumjetničkoj terminologiji. Na primjerima radova Vladimira P. Gossa, Miljenka Jurkovića i Tomislava Marasovića analizira se uvođenje pojma *westwerk* u hrvatsku povijest umjetnosti te njegova prilagodba na lokalne arhitektonske primjere. Rad nastoji prikazati uspostavu pojma *westwerk* u određenoj povijesnoumjetničkoj historiografiji i način na koji ga pojedini autori upotrebljavaju u konkretnom vremenu, značenja koja mu pridodaju, metode i pristupe kojima se pritom koriste te kontekst u kojem ga oblikuju. Također, na primjeru razvoja pojma i njegovih definicija te primjene u znanstvenom diskursu prikazuju se opće postavke problematike *westwerka*.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži 124 stranice, 82 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Centula, Corvey, hrvatska historiografija, njemačka historiografija, *westwerk*

Mentor: dr. sc. Nikolina Maraković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Tin Turković, doc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Nikolina Maraković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: 10. veljače 2015.

Datum obrane rada: 5. listopada 2018.

Ocjena: izvrstan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Lucija Čavlek, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Pojam westwerka u njemačkoj povijesnoumjetničkoj historiografiji i njegova recepcija u hrvatskoj znanstvenoj literaturi* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 5. listopada 2018.

Vlastoručni potpis

Sadržaj

1. UVOD	1
2. POJAM <i>WESTWERKA</i> U NJEMAČKOJ POVIJESNOUMJETNIČKOJ HISTORIOGRAFIJI	4
2.1. ZAČECI POJMA <i>WESTWERK</i>	4
2.2. UVOĐENJE POJMA <i>WESTWERK</i> U POVIJESNOUMJETNIČKI DISKURS	5
2.3. RAZVOJ DEFINICIJE I PROŠIRIVANJE TERMINA	10
2.3.1. Razvoj definicije <i>westwerka</i>	10
2.3.2. Uvođenje termina <i>vollwestwerk</i>	12
2.3.3. Teza o redukciji <i>westwerka</i>	13
2.3.4. Funkcije <i>westwerka</i> prema Fuchsu	14
2.4. ODJECI EFFMANNOVOG I FUCHSOVOG RADA	17
2.4.1. Kritike Effmannovih i Fuchsovih teza	17
2.4.2. Preuzimanje postojećih teza i stvaranje novih 1930-ih godina	18
2.4.3. Pojava ikonološkog pristupa u istraživanju <i>westwerka</i>	22
2.4.4. Jačanje teze o carskoj crkvi i novi zamah ikonološkog pristupa 1950-ih godina	24
2.4.4.1. Obnova teze o carskoj crkvi	24
2.4.4.2. Modifikacije Fuchsovih teza ikonološkim pristupom	26
2.5. NOVE TENDENCIJE U ISTRAŽIVANJU 1960-IH GODINA	28
2.5.1. Carol Heitz i utjecaj liturgije na oblikovanje zapadnih zdanja	29
2.5.2. Felix Kreusch i zapadno zdanje kao mjesto za dječjački zbor	30
2.5.3. Friedrich Möbius i sinteza funkcija <i>westwerka</i>	31
2.6. NOVI PRISTUP ISTRAŽIVANJU TE OPĆA KRITIKA METODOLOGIJE I TERMINOLOGIJE	34
2.6.1. Novi pristup Uwe Lobbedeya	35
2.6.2. Kristina Krüger i nova interpretacija zapadnih zdanja	37
2.6.3. Opća kritika pojma <i>westwerk</i> u radu Dagmar von Schönfeld de Reyes	40
2.7. Osvrt na recepciju i pristup pojmu <i>westwerka</i> u francuskoj znanstvenoj literaturi na primjeru zbornika <i>Avant-nefs</i>	42
3. RECEPCIJA I PRIMJENA POJMA <i>WESTWERK</i> U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ LITERaturi	44
3.1. Uvođenje pojma <i>westwerk</i> u hrvatsku historiografiju u radu Vladimira P. Gossa	44
3.2. Sustavno istraživanje pojma i problematika <i>westwerka</i> u radu Miljenka Jurkovića	49
3.3. <i>Westwerk</i> kao formalna kategorija u radu Tomislava Marasovića	55
3.4. Recepcija pojma <i>westwerk</i> na primjeru radova ostalih hrvatskih autora	58
4. ZAKLJUČAK	61
5. SLIKOVNI MATERIJAL	66
6. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	109
6. LITERATURA	114
7. SUMMARY	119

1. UVOD

Pojam *westwerka* zauzima posebno mjesto u povijesnoumjetničkom diskursu i istraživanju srednjovjekovne crkvene arhitekture. Njime su se kroz gotovo čitavo 20. stoljeće bavili brojni autori pokušavajući ga pobliže odrediti te analizirajući formu i funkciju zdanja s kojima su ga dovodili u vezu. U istraživanju i određivanju *westwerka* i njegovih pojava oblika prednjačili su njemački autori iz čije je znanstvene literature pojam i potekao. Zbog svoje specifičnosti, ideje i teza koje simbolizira, pojam *westwerka* brzo se širio povijesnoumjetničkim diskursom te se preuzimao i u literaturi izvan granica Njemačke, gdje su ga autori prilagođavali istraživanjima na vlastitom tlu. Zbog sveobuhvatne recepcije i širenja istraživanja pojam se obogaćivao različitim značenjima, što je u konačnici dovelo do nesigurnosti prilikom analiziranja zapadnih zdanja i stvaranja opsežne problematike *westwerka*.

Stoga će se ovaj rad u svojem prvom dijelu pozabaviti kronološkim pregledom primjene i razvoja pojma *westwerk* u njemačkoj povijesnoumjetničkoj historiografiji od njegovog prvog korištenja krajem 19. stoljeća, preko etabliranja u povijesnoumjetničkom diskursu tijekom čitavog 20. stoljeća pa sve do kritičkog osvrta i novih tendencija u istraživanju početkom 21. stoljeća. Naglasak će pritom biti na radovima ključnih njemačkih autora koji su svojim djelovanjem oblikovali pojmovno područje *westwerka* te će se kroz analizu njihovog pristupa dotičnom pojmu pokušati prikazati tijek njegovog razvoja u arhitektonski termin kakvim ga danas poznajemo.

Nakon prikaza i analize pojma u njemačkom znanstvenom diskursu pozornost će se u drugom dijelu rada prebaciti na recepciju i istraživanje pojma *westwerk* te njegovih značajki u hrvatskoj povijesnoumjetničkoj literaturi u radovima relevantnih autora.

Sukladno navedenom, rad će svojom strukturom biti podijeljen na dvije glavne tematske cjeline: prvu koja se detaljno bavi pojmom *westwerka* u njemačkoj historiografiji i drugu koja nudi pregled recepcije navedenog pojma u hrvatskoj znanstvenoj literaturi.

Prvo poglavlje dijela koji se bavi njemačkom historiografijom biti će stoga usmjereno na kratak prikaz nastanka pojma *westwerk* u radu Josefa Bernharda Nordhoffa i kontekst obrambene arhitekture u kojem se pojam primjenjivao u svojim počecima. Razmotrit će se i vremenski okvir oblikovanja pojma koji je mogao utjecati na njegovo stvaranje i daljnju primjenu u radu navedenog autora.

Potom će se prikazati način i metoda uvođenja pojma u povijesnoumjetnički diskurs u radu Wilhelma Effmanna, koji je svojim istraživanjem i primjenom tog pojma u navedenom kontekstu udario temelje etabliranju *westwerka* kao novog arhitektonskog termina u znanstvenom diskursu. Kroz analizu autorovog djelovanja pratit će se terminološko odnosno formalno i funkcionalno određenje pojma te metodologija njegovog istraživanja koja će se prenijeti na pristup kasnijih istraživanja.

Rad će se zatim detaljno posvetiti daljnjem razvoju započete definicije i proširivanju termina u radu Effmannovog nasljednika Aloisa Fuchsa, koji je područje istraživanja *westwerka* produbio analiziranjem podrijetla i mogućih uzora navedenog arhitektonskog oblika, njegovim obilježjima, funkcijama te povijesnim razvojem, a uveo je u diskurs i nove pojmove poput *vollwestwerka* i reduciranog *westwerka*. U ovom će se poglavlju, dakle, pratiti period i ključni trenuci stvaranja definicije i određenja pojma *westwerk* kakve danas poznajemo.

Iduće, četvrto poglavlje prikazat će kako se rad dvojice navedenih autora i postavke koje su iznosili o *westwerku* prenosio na novija istraživanja i kako su se njihove teze nastavile primjenjivati i modificirati u povijesnoumjetničkom diskursu sve do 1950-ih godina. Pritom će fokus biti na stvaranju novih teza o *westwerku* iz postojećih te primjeni novih pristupa u istraživanju pojma, od kojih se najviše istaknuo ikonološki pristup i sagledavanje *westwerka* s društveno-povijesnog aspekta u radu Güntera Bandmanna. Nadalje, ponovno će se prikazati djelovanje A. Fuchsa i to u kontekstu obnove njegove teze o carskoj crkvi i proširivanja postavki termina, pri čemu će naglasak biti na trenutku plasiranja carske teze kao ključne teze o funkciji *westwerka*.

U sljedećem dijelu obrađivat će se nove tendencije u istraživanju *westwerka* 1960-ih godina s osvrtom na djelovanje francuskog povjesničara umjetnosti Carola Heitza te njemačkih autora Felixa Kreuscha i Friedricha Möbiusa. Pritom će se analizirati njihove teze koje se jednim dijelom oslanjaju na postojeće postavke o *westwerku*, ali donose i brojne nove aspekte i zaključke o navedenom pojmu. Naglasak će prije svega biti na liturgijskom aspektu u radovima prve dvojice autora, a zatim će se fokus preusmjeriti na multifunkcionalni pristup F. Möbiusa koji po prvi puta nudi sintezu svih relevantnih teza o *westwerku* kroz prizmu društvenih struktura u ciljnoj zajednici.

U posljednjem poglavlju koje se bavi njemačkom historiografijom predstaviti će se novi pristupi istraživanju *westwerka* i svojevrsna kritika dotadašnje literature i metodologije u radovima Uwe Lobbedeya, Kristine Krüger i Dagmar von Schönfeld de Reyes, čiji je pristup obilježen odmaknutim, objektivnim i kritičkim pogledom na postojeće stanje istraživanja *westwerka* te naglaskom na individualni pristup analizi i interpretaciji pojedinačnih spomenika.

S obzirom na važnost francuske historiografije pri definiranju i istraživanju pojma *westwerka*, postojala je nužnost da se u rad uključe i temeljne postavke o zapadnim zdanjima iz francuske znanstvene literature, pa se stoga jedno zasebno poglavlje posvećuje upravo kratkom osvrtu na osnovne pojmove, metode i aspekte istraživanja *westwerka* iznesene u zborniku radova *Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIIe siècle*.

U radu se potom prelazi na analizu hrvatske povijesnoumjetničke historiografije i recepcije pojma *westwerka* u radovima hrvatskih autora, pri čemu će poseban naglasak biti na radovima Vladimira P. Gossa, Miljenka Jurkovića i Tomislava Marasovića. Tako se na primjeru rada V. P. Gossa prikazuje uvođenje pojma u hrvatsku znanstvenu literaturu te se stavlja fokus na *westwerk* kao razlikovni element u klasifikaciji srednjovjekovne arhitekture. Potom se prati pristup i metodologija istraživanja *westwerka* u radu M. Jurkovića te njegova detaljna i sustavna recepcija pojma u hrvatskom povijesnoumjetničkom diskursu, kao i razrada pojma na hrvatskim primjerima s naglaskom na funkcionalnu komponentu pojavnih oblika. Primjena pojma *westwerk* prikazat će se zatim i na primjeru rada T. Marasovića, pri čemu će poseban naglasak biti na formalnom pristupu i tipološkom određenju pojedinih spomenika. Rad će se, naposljetku, kratko osvrnuti na recepciju pojma u radovima nekolicine ostalih hrvatskih autora uz analizu načina i konteksta primjene pojma *westwerk*.

Ukratko, rad će se bazirati na uspostavi pojma *westwerk* u određenoj povijesnoumjetničkoj historiografiji i načinu na koji ga pojedini autori upotrebljavaju u konkretnom vremenu, na značenjima koja mu pridodaju, metodama i pristupima kojima se pritom koriste te na kontekstu u kojem ga oblikuju. Također, na primjeru razvoja pojma i njegovih definicija te primjene u znanstvenom diskursu pokušat će se prikazati opće postavke problematike *westwerka*.

2. POJAM *WESTWERKA* U NJEMAČKOJ POVIJESNOUMJETNIČKOJ HISTORIOGRAFIJI

2.1. ZAČECI POJMA *WESTWERK*

Naziv *westwerk* prvi puta koristi njemački povjesničar umjetnosti Josef Bernhard Nordhoff u svojem djelu *Der Holz- und Steinbau Westfalens* (Drvena i kamena arhitektura Vestfalije) iz 1873. godine. Nordhoff se u tom radu uglavnom bavi obrambenim sustavima srednjovjekovnih burgova i gradskih utvrda te detaljno opisuje različite vrste i oblike istih. Tako često spominje pojmove poput *Bolwerk*, *Erdwerk*, *Ringwerk*, *Thorwerk*, *Vorwerk*, *Außenwerk* itd. koji su u to vrijeme bili uobičajeni dio vojne terminologije.¹ Također, svi navedeni pojmovi imaju isti korijen, a to je riječ *Werk*. Ona u njemačkom jeziku ima mnogo različitih značenja, a jedno od njih odnosi se i na arhitekturu: *Werk* je „zatvoreni vanjski dio neke veće utvrde opasan bedemima i rovovima“. ² Pod pojmom *Werk* se u drugoj polovici 19. stoljeća također često podrazumijevao tzv. *Festungswerk* ili *Festungsbau*, dakle termin koji označava obrambene sustave i gradnje.³

No, Nordhoff obrambenu funkciju nije vidio samo u gradskim utverdama, već i u crkvenoj arhitekturi kojoj također posvećuje jedno od poglavlja svojeg djela. U tom se poglavlju usredotočuje na masivnost, snagu i obrambenost crkvenih gradnji te ih često uspoređuje s burgovima, tvrdeći da su crkve na neki način „izrasle“ iz obrambene arhitekture te da su, kao i burgovi, bile opsjedane i branjene. U tom kontekstu Nordhoff po prvi puta upotrebljava naziv *Westwerk* kao još jedan u nizu pojmova usko vezanih uz obrambene sustave, no ovaj puta specifičan za crkvenu arhitekturu. Pročelje koje opisuje tim nazivom jest ono katedrale u Mindenu (sl. 4a). Važno je naglasiti da Nordhoff pojam *westwerka*, nakon što ga prvi puta upotrebljava za navedeno zdanje, više ne ponavlja u dotičnom djelu niti ga dodatno ne objašnjava.⁴ Stoga je njegova motivacija pri tvorbi ove nove riječi posve jasna – želio je jednom riječju opisati moćnu pojavu i obrambenu funkciju tog specifičnog crkvenog pročelja. Riječ *Werk* ionako je u tadašnjem vremenu i arhitektonskom kontekstu podrazumijevala obrambenu

---

¹ Dagmar von Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung*. (Weimar: VDG, 1999), 10.

² Riječ *Werk* u njemačkom jeziku ima više različitih značenja: 1. djelatnost, posao, rad, stvaranje, djelovanje; 2. djelo, čin; 3. (umjetničko) djelo/opus; 4. bedem, obrambeni zid (s okopom); 5. tvornica, pogon; poduzeće; 6. mehanizam. Vidi: <https://www.duden.de/rechtschreibung/> te Hansen-Kokoruš, Matešić, Pečur-Medinger, Znika, *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, 1965.

³ *Festungswerk* i *Festungsbau* na hrvatski se jezik prevode kao utvrda, tvrđava, utvrđenje. Vidi: Hansen-Kokoruš, Matešić, Pečur-Medinger, Znika, *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, 535.

⁴ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 10-11.

funkciju, a riječju *West* samo je dodatno objašnjen položaj dotičnog arhitektonskog elementa unutar crkvene arhitekture. Nordhoff, dakle, naziv *westwerk* nije upotrebljavao kao arhitektonski termin, već isključivo kao opisni pojam za masivno pročelje katedrale u Mindenu. S druge strane, kad se bavi prostornim programom i arhitektonskom podjelom, za taj arhitektonski element upotrebljava pojam *Westbau* (zapadna gradnja, zapadno zdanje), a u slučaju određivanja funkcije prostora koristi se pojmom *Westchor* (zapadni kor).⁵ Pojam *westwerk* ponovno upotrebljava 1889. godine u članku *Corvei und die westfälisch-sächsische Früharchitektur* (Corvey i rana arhitektura Vestfalije i Saske) za zapadno zdanje opatije u Corveyu (sl. 2a), no i ovdje taj pojam stoji u kontekstu kolosalnih kamenih zdanja i ostalih obrambenih sustava. Stoga je jasno kako se pojam *westwerka* od samih početaka upotrebljavao više kao zorni opis nego kao konkretni arhitektonski termin.⁶

Nordhoffova usredotočenost na obrambenu arhitekturu i vojnu terminologiju nije neobična za razdoblje u kojem je pisao. To je bilo vrijeme pobjede nad Francuskom te vrijeme proglašenja Njemačkog Carstva 1871. godine. Čitavom je epohom vladalo ratno ozračje te su se na društveno-političkom planu Njemačke odvijale važne promjene. One su itekako obilježile društveni život te su utjecale na brojna djela, kako ona umjetnička, tako i ona znanstvena. Ti se utjecaji, kao i ondašnji duh vremena, jasno odražavaju u Nordhoffovom djelu, a to je posebno vidljivo u naglašavanju obrambenih funkcija i sustava te korištenju brojnih pojmova koji pripadaju vojno-obrambenom kontekstu, poput onih ranije navedenih.⁷

Sukladno društveno-političkoj situaciji te vremenu izgradnje nacije i carstva sve važniji postaje i pojam nacionalnog spomenika. Javlja se težnja za naglašavanjem velike i značajne prošlosti njemačkog naroda te se počinje tragati za podrijetlom nacije, a ona se u određenoj mjeri odražava i u materijalnim ostacima iz prošlosti. Tako započinje traganje za spomenicima koji su obilježili njemačku povijest i koji u vrijeme stvaranja novog carstva mogu poslužiti kao simboli koji bi podizali duh novonastale nacije i naglašavali veličinu i snagu njezine zajedničke prošlosti. Upravo je srednji vijek poslužio kao inspirativni temelj tog novog germanskog duha te je idealiziran kao vrijeme prosperiteta njemačkog carstva, a spomenici iz toga razdoblja

---

⁵ Isto, 11.

⁶ Isto, 11.

⁷ Isto, 12.

pretvarani su u nacionalne simbole. Jedan od njih bila je i opatijska crkva u Corveyu, točnije njezino moćno pročelje koje Nordhoff smatra „ponosom čitave domovine“.⁸

Tako se pojam *westwerka* oblikuje u jednom vrlo specifičnom razdoblju prepunom promjena, u kontekstu obrambene arhitekture čija je tematika odgovarala onodobnom ozračju i društvenim promjenama, a najvažnije od svega – u djelu povjesničara umjetnosti koji je opisom gradskih utvrda i burgova želio, u vremenu kada je to bilo od iznimne političke važnosti, naglasiti snagu, veličinu i monumentalnost kulturnih građevina na tlu Njemačke, obuhvaćajući, naravno, i arhitekturu srednjovjekovnih crkava.

2.2. UVOĐENJE POJMA *WESTWERK* U POVIJESNOUMJETNIČKI DISKURS

Nordhoffov novopečeni pojam u početku nije nailazio na odjek među povjesničarima umjetnosti i nitko mu nije pridavao previše pažnje. Mogući razlog tome jest činjenica da je riječ *westwerk* nastala u kontekstu specifičnog stila pisanja čiji je primarni cilj bio jačanje njemačkih nacionalnih osjećaja, a ne toliko preciznost i sistematizacija kojoj su povjesničari umjetnosti tog vremena sve više težili. A težili su im jer je krajem 19. stoljeća sve više jačala potreba za inventarizacijom spomenika, upravo stoga što ih se uslijed traganja za velebnom nacionalnom prošlošću otkrivalo i popisivalo sve više, pa je tako rasla potreba za klasifikacijom, posebice u arhitekturi.⁹

Posebno se isticala diskusija o srednjovjekovnim bipolarnim crkvama jer je sve više zapadnih zdanja izlazilo na vidjelo. Tako je termin zapadni kor postao vrlo popularan, a posebno su mu se posvetili njemački povjesničari umjetnosti Georg Dehio i Gustav von Bezold. Oni 1892. godine izdaju djelo pod nazivom *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes* (Crkvena arhitektura Zapada) u kojem su čitavo jedno poglavlje posvetili bipolarnim crkvama. Tvrdili su da su sva zdanja na zapadnom pročelju neka vrsta zapadnog kora, bez obzira na razlike u izvedbi. Nedostatak zapadne apside smatrali su, primjerice, samo varijacijom na temu. Tako se

---

⁸ Isto, 14.

⁹ Isto, 19.

bilo koje zapadno zdanje srednjovjekovne crkve prema Dehiju i Bezoldu moglo svesti pod nazivnik zapadni kor ili tzv. *Westchor*.¹⁰

Takvoj klasifikaciji strogo se suprotstavio njemački povjesničar umjetnosti Wilhelm Effmann. On je prvi upozorio na nedosljednosti i nejasnoće pri definiciji zapadnog kora kod Dehija i Bezolda te im se čak otvoreno suprotstavio objavljujući kritiku njihovog djela 1889. godine. Njegov je interes za navedenom problematikom postao toliko jak da ga je potaknuo na cjeloživotno bavljenje klasifikacijom i nazivljem srednjovjekovnih zapadnih zdanja.¹¹ Effmann je zahtijevao bolju i precizniju klasifikaciju te preciznije razlikovanje zapadnog kora od ostalih zapadnih zdanja. Problematičnima je smatrao upravo one primjere koji su kasnije nazvani *westwercima*, a to su pročelja opatijske crkve u Corveyu (sl. 2a), St. Riquiera u Centuli (sl. 1a i 1b), St. Ludgera Werdenu (sl. 5a) i pročelje St. Pantaleona u Kölnu (sl. 6a). Počeo se intenzivnije baviti upravo njima te je smatrao kako je otkrio novi arhitektonski tip.¹²

Tražio je odgovarajući naziv za svoje otkriće te je odlučio preuzeti Nordhoffov pojam *westwerk*. Prvi ga je puta upotrijebio 1899. godine u svojem djelu *Die karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden* (Karolinško-otonska arhitektura u Werdenu) gdje ga je uveo u povijesnoumjetnički diskurs kao potpuni arhitektonski termin. U predgovoru djela naveo je da su „funkcija, podrijetlo i oblikovanje *westwerka* gotovo zanemareni u istraživanju te da ih se često miješa sa zapadnim korovima i zapadnim poprečnim brodovima“.¹³ Snažno je ustrajao na razlikovanju tih arhitektonskih tipova te je upravo na toj suprotnosti gradio definiciju novootkrivenog *westwerka*. Najprije je zapadni kor tj. bipolarnu crkvu definirao kao „zdanje koje nema zapadni ulaz kao ni usmjerenu os kretanja od glavnog ulaza na zapadu prema svetištu na istoku, već pokazuje ravnotežu između svog zapadnog i istočnog dijela“.¹⁴ Zatim je analizirao zapadna zdanja opatije St. Riquier u Centuli (sl. 1a-1c), opatije u Corveyu (sl. 2a-2g), opatije St. Ludger u Werdenu (sl. 5a-5e) i katedrale u Hildesheimu (sl. 3a i 3b) te *westwerk* opisao kao predcrkvu (njem. *Vorkirche*) koja je samostalna s obzirom na glavnu crkvu i čija se prostorna podjela sastoji od uglavnom dvoetažnog središnjeg dijela okruženog s triju strana

---

¹⁰ Osim crkava s dvije nasuprotne konhe, Dehio i Bezold bipolarnim su crkvama smatrali i one kod kojih je zapadna konha „utopljena“ u pravokutno tijelo zapadnog zdanja kao i one kod kojih se „u potpunosti odustalo od njene izvedbe“ kako bi se sačuvalo pravokutno oblikovanje zapadnog pročelja. Vidi: Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 20.

¹¹ Isto, 21.

¹² Isto, 21-23.

¹³ Wilhelm Effmann, *Die karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden. Stephanskirche, Salvatorskirche, Peterskirche*, (Straßbourg: Heitz & Mündel, 1899), VI.

¹⁴ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 23.

bočnim prostorijama i emporama.¹⁵ To se poimanje oblikovanja *westwerka*, uz određene dopune i izmjene, zadržalo sve do danas i rijetko je dovođeno u pitanje.

No, važno je obratiti pozornost na Effmannovu metodologiju pri određivanju termina *westwerk*. Nakon što je među skupinom spomenika, koje su Dehio i Bezold odreda nazivali zapadnim korovima, razlučio one koji to prema njegovom mišljenju nipošto nisu bili, sveo ih je pod zajednički nazivnik *westwerk* na temelju relevantnih razlika koje su pokazivali naspram zapadnog kora, bez obzira što su i međusobno pokazivali znatne razlike. Nije, dakle, krenuo od definicije pojma prema primjerima, već je na temelju primjera gradio definiciju. I to bi bilo sasvim opravdano da je na raspolaganju imao stvarni materijal iz vremena na koje se referirao. Međutim, ni jedno od četiriju zdanja kojima se tad bavio nije zatekao u izvornom obliku. Još je tijekom 12. i 13. stoljeća velik broj karolinških i otonskih crkava doživio značajne promjene zapadnih pročelja koje su znatno izmijenile njihov izvorni izgled.¹⁶ Jedino je pročelje u Corveyu zadržalo velik dio svog izvornog oblikovanja. Tako je Effmann proveo brojna arheološka istraživanja pokušavajući otkriti izvorno oblikovanje spornih zdanja te je pritom izrađivao rekonstrukcije istih. U svojem je istraživanju građe i izvora bio precizan, no previše je težio savršenosti te je na rekonstrukcijama dodavao dijelove za koje ni u izvorima ni u arheologiji nije bilo uporišta, a nije ih posebno označavao.¹⁷ To se pokazalo problematičnim. Budući da je određenje pojma gradio na temelju primjera, Effmannu su bili potrebni primjeri iz razdoblja na koje se referira. Kako na većini primjera nije ostalo mnogo od izvornog oblikovanja, on je svoje teze i istraživanja temeljio upravo na vlastitim rekonstrukcijama.¹⁸

Na početku se usredotočio na zdanje u Werdenu te ono u Corveyu, koje je smatrao jedinim primjerom *westwerka* očuvanim u većoj mjeri.¹⁹ Arhitektonske razlike među njima objašnjavao je mogućim varijantama unutar jednog arhitektonskog tipa te je, primjerice, sam vlastitu rekonstrukciju Werdena nazvao iznimkom.²⁰ Pri obradi i rekonstrukciji ostalih primjera, točnije Centule i Hildesheima, Effmann se vodio analogijom. Ni na jednom od njih nije proveo istraživanja na koja bi se mogao osloniti i koja bi mu dala dovoljno materijala, pa

---

¹⁵ Isto, 23.

¹⁶ Clemens Kosch, „Überlegungen zu vorromanischen Westwerken und ihrer in der Stauferzeit veränderten Gestalt und Funktion (ausgehend von St. Pantaleon in Köln),“ u *Kunst und Liturgie im Mittelalter*, izd. Nicolas Bock (München: Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, 2000), 117.

¹⁷ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 24.

¹⁸ Isto, 24.

¹⁹ Isto, 25.

²⁰ Isto, 24.

je njihove rekonstrukcije temeljio na vlastitim rekonstrukcijama Werdena i Corveya.²¹ O Centuli su, primjerice, preostali samo bakrorez iz 17. stoljeća (sl. 1d) te pisani izvori o liturgiji ranog samostana, dok od izvorne karolinške crkve nije ostalo ništa.²² Bez obzira na to, Effmannove su metode u njegovo vrijeme bile rijetko kritizirane. Također, tad je prevladavalo mišljenje da je crkva u Centuli najraniji primjer bipolarne crkve, čemu se on oštro suprotstavio danas općeprihvaćenom tezom da je Centula zapravo prvi i najrazrađeniji *westwerk* – iako ni nalazi ni izvori nisu nudili dovoljno podataka za takav zaključak – a da ga *westwerk* u Corveyu oponaša i da je mlađi. Čitave dijelove zdanja u Centuli, za koje nije bilo nikakvih uporišta u izvorima i nalazima, rekonstruirao je na temelju analogije sa svojom rekonstrukcijom Corveya (sl. 2b-2g), pa je tako čak i položaje oltara te raspored prostorija odredio na temelju te analogije.²³ Slično je postupao i s rekonstrukcijom zdanja katedrale u Hildesheimu – na raspolaganju je imao malo izvora, a zdanje koje je zatekao datiralo je uglavnom iz 19. stoljeća, tako da se ponovno oslanjao na analogiju sa zdanjem u Corveyu. No ipak, sam je naglasio da između Corveya i Hildesheima postoje velike razlike te da točna rekonstrukcija pročelja u Hildesheimu zapravo nije moguća.²⁴

Može se zaključiti da je Effmannu bilo manje važno prikazati realno stanje građevine te je više ustrajao na prenošenju vlastite ideje i problematike *westwerka* pokušavajući istu što zornije prenijeti publici. Njegove zaključke nitko nije previše propitkivao i svi su uglavnom prihvatili njegove rekonstrukcije te su one postale dijelom povijesnoumjetničkog istraživanja, a njegove osnovne teze o *westwerku* i Centuli kao prvom i najrazrađenijem primjeru zadržale su se do danas. Samo je Dehio u njegovo vrijeme kritizirao postojanje *westwerka* i naglašavao da ne vidi jedinstveni arhitektonski obrazac navedenih građevina, ali je ostao pri svojim tezama i sve ih nazvao varijantama zapadnog kora.²⁵

Tek se kasnije, točnije 1950-ih godina, javljaju češće kritike i ispravci Effmannovog djela. Zamjeralo mu se što se u njegovom radu ne nalazi nikakav opis nalaza već da sve uglavnom podliježe slobodnoj interpretaciji. Posebna kritika usmjerena je prema njegovoj rekonstrukciji opatijske crkve u Centuli (sl. 1a-1c) koja se smatrala nedosljednom i pomalo iluzionističkom. No, bez obzira na nove osvrte, kritike i propitkivanja, Effmannove najvažnije

---

²¹ Isto, 25.

²² Karolinško zapadno zdanje izmijenjeno je već u 2. polovici 11. stoljeća, a u 13. stoljeću postojeću karolinšku crkvu zamijenila je gotička katedrala. Vidi: Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 81.

²³ Isto, 25-26.

²⁴ Isto, 28.

²⁵ Isto, 28.

teze o *westwerku* uglavnom nisu dovođene u pitanje, već su se kao neupitne ukorijenile u istraživačku misao te se zadržale sve do danas.²⁶

2.3. RAZVOJ DEFINICIJE I PROŠIRIVANJE TERMINA

Rad Wilhelma Effmanna nastavio je njegov učenik, povjesničar umjetnosti Alois Fuchs. Njegovo je djelovanje bilo ključno za osnaživanje teza o *westwerku*, a njegova definicija danas se prihvaća kao osnova za istraživanje tog pojma. Upravo se zahvaljujući njemu i njegovom nastojanju da *westwerk* obradi s različitih aspekata ta tema sve više širila, a on je svojim radom pokrenuo diskusiju koja je trajala sve do 1960-ih godina.

Osim što je proširio i konkretizirao definiciju *westwerka* koju je započeo Effmann, Fuchs se bavio podrijetlom i mogućim uzorima *westwerka*, njegovim obilježjima i funkcijama te povijesnim razvojem, a uveo je i nove termine poput *vollwestwerka*²⁷ i reduciranog *westwerka* kojima se detaljno bavio u svom radu *Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst* (Karolinški *westwerki* i ostali problemi karolinške arhitekture) iz 1929. godine. Njegov cjelokupni rad rezultirao je time da je *westwerku* pripisana velika važnost u povijesti srednjovjekovne arhitekture te ga se tako još i danas naziva najvažnijim karolinškim ostvarenjem na tom području.

2.3.1. Razvoj definicije *westwerka*

Kao što je ranije navedeno, Effmannova definicija *westwerka* temeljila se više na razlikama naspram zapadnog kora, a ne toliko na samim obilježjima tog arhitektonskog oblika. Zato se Fuchs u svojem djelu iz 1929. godine detaljno pozabavio tim terminom i u potpunosti razvio definiciju *westwerka* koju je započeo njegov profesor. Kao uporište i temelj istraživanja koristio je upravo Effmannove rekonstrukcije zapadnih zdanja u Corveyu (sl. 2b-2g) i Centuli

---

²⁶ Isto, 26-27.

²⁷ Njemačka riječ *Vollwestwerk* izvedenica je – kako sam Fuchs kaže – izraza *vollausgebildetes Westwerk* što u prijevodu označava u potpunosti izgrađen *westwerk* tj. *westwerk* u svojoj cijelosti i u punom smislu tog pojma. Prefiks *voll-* u njemačkom jeziku označava dovršenost, potpunost, savršenost, pa se riječ *Vollwestwerk* u određenom dijelu tog pojma može shvatiti i kao „savršeni *westwerk*“, što zapravo odgovara Fuchsovima tezama. U ovom radu zadržan je njemački izraz u prilagođenom obliku po uzoru na već ustaljeni izraz *westwerk*.

(sl. 1a-1c), a i sam je smatrao da su to jedini pravi primjeri *westwerka* te je na temelju njih gradio svoju definiciju.

Na početku svojeg djela Fuchs je nabrojao nekoliko vrsta zapadnih zdanja karolinških crkava,²⁸ a jednu od kategorija činili su *westwerce* i zapadni oratoriji. Najprije je, po uzoru na Effmanna, naglasio i objasnio razliku navedenih oblika naspram zapadnog kora. Jasno je istaknuo da *westwerce* i zapadni oratoriji nemaju apsidu, već u tlocrtu pokazuju pravokutni oblik zadržavajući pritom zapadni ulaz u crkvu te da uglavnom na katu sadrže više ili manje samostalan kulni prostor s oltarom, dok se u prizemlju nalazi predvorje kroz koje se ulazi u crkvu.²⁹ Zatim je objasnio razliku između ta dva oblika. Zapadni oratoriji su, kako kaže, jednostavniji i sadrže samo jezgru tog arhitektonskog tipa te na katu iznad predvorja imaju jednostavan kulni prostor. Naziva ih minimumom tog oblika i smatra da ih se nikako ne bi trebalo nazivati *westwercima*.³⁰

Westwerk, s druge strane, definira kao zasebni kulni prostor koji se dodaje ispred tijela crkve i koji najčešće odgovara njezinoj širini te je okružen dvoetažnim ili troetažnim bočnim prostorima, a izvana se odlikuje tornjem nad središnjim dijelom te – ako postoje vanjska stubišta – bočnim stubišnim tornjevima čineći tako trotoranjsko pročelje crkve. Posebno naglašava da se zdanje ne može nazvati *westwerkom* ako središnji dio ne okružuju višekatni bočni prostori.³¹

Važan dio Fuchsove definicije *westwerka* jest onaj o samostalnosti tog arhitektonskog tipa u odnosu na tijelo crkve. Tvrdio je da *westwerk* ne čini organsko proširenje crkve te da nije iz nje nastao, već da se radi o dovršenoj i samostalnoj veličini koja je izvana pridodana crkvi. Smatrao ga je zasebnom centralnom građevinom koja je svojim oblikom i tlocrtom dijametralno suprotna longitudinalnosti crkve te ga je čak nazivao predcrkvom naglašavajući tako zasebnost *westwerka*.³² Kao najvažnije primjere tog tipa navodi zapadna zdanja crkava u Corveyu (sl. 2a-2k), Centuli (sl. 1a-1c), Werdenu (sl. 5a-5d) i Gandersheimu (sl. 9), a uvjeto im dodaje još i katedralu u Reimsu te samostansku crkvu u St. Gallenu. Centulu ne smatra samo

---

²⁸ Fuchs je razlikovao četiri skupine karolinških zapadnih zdanja: a) kapele nad vratima i u tornjevima, b) karolinški tornjevi nad atrijem, c) karolinški zapadni korovi i zapadni poprečni brodovi te d) karolinški *westwerce* i zapadni oratoriji. Vidi: Alois Fuchs, *Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst* (Paderborn: Druck und Verlag der Bonifacius-Druckerei in Paderborn, 1929), 5.

²⁹ Isto, 8.

³⁰ Kao primjere zapadnih oratorija Fuchs navodi zapadno zdanje palatinske kapele u Aachenu, opatije u Fontanelli, crkve u Petersbergu kraj Fulde te Sv. Albana u Mainzu. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 8-9.

³¹ Isto, 9.

³² Isto, 32.

prvim od poznatih nam *westwerka*, već i prvim *westwerkom* uopće te tvrdi da prije Centule nije bilo sličnih oblika.³³

Fuchs je pokušavao odgonetnuti i način nastanka *westwerka*. Smatrao ga je funkcionalnim proširenjem atrija i tvrdio da se tu zapravo radi o crkvi s emporama koja je samo dodana na etažu atrija, a koji određuje njezin tlocrt.³⁴ Motivaciju za takvo proširenje vidio je u općem zamahu arhitektonske djelatnosti u vrijeme Karla Velikog. Kako kaže, u njegovo vrijeme graditeljska djelatnost bila je od velike važnosti, a želja za pokazivanjem moći odražavala se i u arhitekturi. Tako prototip starokršćanske bazilike u vrijeme Karla Velikog doživljava značajne promjene i nadogradnje poput dvostrukih svetišta, dvostrukih poprečnih brodova, kripti i zvonika, a naposljetku i *westwerka*, čiju je izgradnju u Centuli, kako tvrdi Fuchs, poticao i potpomogao upravo glasoviti karolinški car.³⁵

2.3.2. Uvođenje termina *vollwestwerk*

Nakon što je definirao *westwerk*, Fuchs je uvidio da toj definiciji u potpunosti odgovaraju samo zapadna zdanja u Corveyu i Centuli, točnije Effmannove rekonstrukcije istih. On je svoju definiciju *westwerka* zapravo i temeljio na njima jer ih je smatrao jednim pravim primjerima tog arhitektonskog tipa. Tvrdio je da oni čine svojevrsni oblikovni maksimum (njem. *Gestaltungsmaximum*) te da nakon njih složenost oblika kod ostalih primjera *westwerka* može samo opadati.³⁶ Da bi uspostavio terminološku razliku između tih „pravih“ *westwerka* i ostalih zdanja koja je također smatrao oblicima tog arhitektonskog tipa, uveo je termin *vollwestwerk*. Definirao ga je kao centralnu predcrkvu s dvoetažnim središnjim dijelom i troetažnim bočnim prostorima s emporama koja je kao zasebna veličina dodana na prizemlje čime se zadržava ulaz na zapadu, a prolazom kroz predvorje se u isto vrijeme sprečava ometanje liturgije u samoj predcrkvi.³⁷ Zapravo, definicija *vollwestwerka* odgovarala je shematskom opisu zapadnog zdanja u Corveyu te je on, uz Effmannovu predodžbu Centule, bio jedini pravi primjer

---

³³ Isto, 35.

³⁴ Isto, 34.

³⁵ Isto, 35.

³⁶ Isto, 16.

³⁷ Isto, 16, 33-34.

vollwestwerka. Ta se definicija u povijesnoumjetničkom diskursu nije kritizirala te je čak preuzeta u francusku povijest umjetnosti u radu Hansa Reinhardta i Etiennea Felsa.³⁸

2.3.3. Teza o redukciji *westwerka*

Nakon što je definirao oblikovni maksimum *westwerka* i nazvao ga *vollwestwerk*, Fuchs je razvio još jednu tezu o *westwercima*, a to je ona o njihovoj redukciji. Kako kaže u svojem djelu, razvoj *westwerka* ne ide u smjeru rasta i bogatijeg oblikovanja, već upravo suprotno – s vremenom *westwerci* gube na veličini, prostoru i oblikovnim elementima te njihov razvoj ide u smjeru redukcije. Razlog za to Fuchs vidi upravo u tezi o oblikovnom maksimumu: „Već na samom početku razvoja *westwerka* stoji njegov oblikovni maksimum koji se nije mogao nadići. Što se još moglo dodati *vollwestwercima* s njihovim dvoetažnim središnjim prostorom i troetažnim bočnim prostorima te njihovom trotoranjskom skupinom [...]“.³⁹ Nakon tog se maksimuma, kako kaže, moglo nastaviti samo u smjeru smanjenja i redukcije, što je odgovaralo tadašnjim potrebama i mogućnostima te tendenciji da se predcrkva sve više stopi s glavnom crkvom.⁴⁰ Tako je već u predgovoru objasnio da zapadno zdanje u Werdenu ne pripada „potpunom *westwerku*“, već da čini redukciju tog tipa, a razlog tome jest činjenica da središnji dio nema gornju etažu te ga okružuju samo dvokatni bočni prostori (sl. 5d).⁴¹

Smatrao je da nakon Centule i Corveya više nije bilo *vollwestwerka* te da kasnijim *westwercima* uvijek nedostaje neki dio poput, primjerice, treće etaže bočnih prostora. Kako su se zapadna zdanja mlađa od Centule i Corveya razlikovala i od *vollwestwerka* i međusobno, Fuchs ih je pokušao klasificirati te je u svojem djelu iz 1929. godine predstavio nekoliko vrsta reduciranih *westwerka*.⁴² Podijelio ih je na centralne *westwerke* (njem. *Zentralwestwerke*),⁴³ poprečne *westwerke* (njem. *Querwestwerke*),⁴⁴ zapadne korove s tornjem (njem.

³⁸ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 31.

³⁹ Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 48.

⁴⁰ Isto, 48.

⁴¹ Isto, 15.

⁴² Radilo se o klasifikaciji *westwerka* na tlu Njemačke. Francuske reducirane *westwerke* kratko je obradio navodeći par primjera: Saint-Pierre de Jumièges, opatija Montier-en-Der te Saint-Pierre du Dorat. Pribrojio im je i tornjeve sljedećih crkava: Saint-Léger d'Ébreuil, Saint-Pierre de Lesterps, Saint-Porchaire de Poitiers i Saint-Benoît-sur-Loire. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 49-50.

⁴³ Kao primjere centralnih *westwerka* navodi sljedeće: St. Pantaleon u Kölnu, opatija u Münstereifelu, samostan u Schaffhausenu, Maursmünster, St. Patrokli u Soestu, crkva Sv. Petra u Soestu, Sint-Annakerk u Aldeneycku. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 52.

⁴⁴ Kao primjere poprečnih *westwerka* navodi sljedeće: katedrala u Speyeru, St. Quirinus u Neussu. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 52-53.

Turmwestchöre),⁴⁵ *westerk-korove* (njem. *Westwerkchöre*)⁴⁶ i posebne mješovite oblike (njem. *eigenartige Mischbildungen*).⁴⁷ Svaki je tip ukratko predstavio kroz primjere i njihove opise, no ta podjela nije imala odjeka u literaturi te ju ni sam Fuchs nije dalje navodio.⁴⁸

Jedan dio svojeg djela Fuchs posvećuje i tornjevima *westwerka*, njihovim promjenama i prilagodbama u slučaju redukcije te razvoju trotoranske fasade. Zanimljivo je da same tornjeve smatra redukcijom *westwerka*, a ono što kaže o fasadama s jednim centralnim tornjem može se primijeniti i na hrvatske primjere: „Zapadna fasada s jednim tornjem zadržala je bit trotoranske fasade, a to je središnji toranj, dok su ostali tornjevi izostavljeni. Stubišne tornjeve ponekad nalazimo uklopljene u masu središnjeg tornja tako da se od njih vidi još samo polucilindar. Kod jednostavnih seoskih crkava stubište je u potpunosti uklopljeno u debelo zide središnjeg tornja“.⁴⁹

Fuchsova teza o redukciji *westwerka* iz 1929. godine proširila se na području diskusije o *westwerku* te se zastupa još i danas, a potaknula je i široko rasprostranjenu predodžbu o arhitektonskom razvoju tog zapadnog zdanja, pa su se tako već 1930-ih godina javile različite genealogije *vollwestwerka* i njihovih redukcija.⁵⁰

2.3.4. Funkcije *westwerka* prema Fuchsu

Fuchs je definiciju *westwerka* dodatno proširio tezama o njegovoj funkciji. Ustvrdio je da funkcija *westwerka* nije nimalo jednostavna tema te da je zasigurno imao više funkcija, a on je pokušao odrediti i objasniti tri najvažnije.

Za početak je naveo da, ako slijedimo izvore, možemo sa sigurnošću zaključiti da su *westwerki* zapravo bili baptisteriji (njem. *Taufkirche*).⁵¹ U Centuli je, kaže, krstionica bila u

---

⁴⁵ Kao primjere zapadnih korova s tornjem navodi sljedeće: katedrala u Paderbornu, St. Georg u Kölnu, St. Bonifatius u Freckenhorstu. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 53.

⁴⁶ Kao primjere *westwerk-korova* navodi sljedeće: katedrala u Münsteru, samostanska crkva u Neuenheerseu kraj Paderborna, katedrala u Mindenu. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 54.

⁴⁷ Kao primjere mješovitih oblika navodi sljedeće: samostanska crkva Maria Laach, samostanska crkva u Essenu, samostanska crkva u Reichenau-Mittelzelli, katedrala u Trieru. Vidi: Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 55-56.

⁴⁸ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 36.

⁴⁹ Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 60.

⁵⁰ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 37.

⁵¹ Fuchs, *Die karolingischen Westwerke*, 39.

prizemlju, dok je u Reimsu zasigurno bila na katu. Za Corvey također zaključuje da se radilo o baptisteriju na temelju činjenice da je njegov kat bio posvećen Sv. Ivanu Krstitelju, a danas još uvijek nosi naziv kor Sv. Ivana. Werden također pribraja ovoj skupini, no ni za jedan od primjera zapravo ne navodi na temelju čega je – osim izvora koje spominje, a koji su sačuvani samo za Centulu – izveo taj zaključak.⁵² Unatoč tome ustrajan je u svojoj tvrdnji da „uopće nema sumnje da su *westwerce* služili kao baptisteriji“ i da je ta funkcija, iako možda nije bila odlučujuća, svakako odigrala ulogu u njihovom arhitektonskom oblikovanju. Uporište za to nalazi u centralnom tlocrtu *westwerka* koji povezuje s uobičajenim tlocrtom baptisterija te u činjenici da su *westwerce* zapravo građeni u direktnom kontaktu s crkvom, opet po uzoru na baptisterije koji su uvijek bili u blizini crkava.⁵³

Zanimljivo objašnjenje daje za činjenicu da su navedeni baptisteriji, osim u Centuli, izvedeni na prvom katu *westwerka*. Kako kaže, tradicionalno mjesto za baptisterij bilo je predviđeno u atriju crkve. No, tome se nije često pribjegavalo jer bi u tom slučaju baptisterij zauzeo čitav prostor atrija i time narušio njegovu funkciju. Stoga su se baptisteriji često gradili bilo gdje uz crkvu, bez nekog određenog pravila. S jedne strane se, dakle, stremilo k tome da baptisterij simbolično stoji na ulazu, no s druge strane je taj raspored priječio slobodan ulaz u crkvu. Tome je, kako kaže Fuchs, „doskočio graditelj prvog *westwerka* koji je baptisterij postavio iznad atrija omogućavajući tako slobodan prolaz u crkvu kroz prizemlje“.⁵⁴ Jedina iznimka bila je Centula čija se krstionica nalazila u prizemlju *westwerka*, a Fuchs je objasnio da se tu vjerojatno pribjeglo takvom rješenju zbog poteškoća s dovođenjem vode na prvi kat.⁵⁵ Bez obzira na to što je Centulu smatrao prvim *westwerkom* i k tome još i *vollwestwerkom*, a u ovom je slučaju odudarala od njegove teze, zaključio je da se tu ipak radi samo o iznimci te da baptisterij ostaje najbolje objašnjenje za funkciju centralnih *westwerka*.⁵⁶

Budući da su se u baptisterijima tradicionalno nalazili oltari, Fuchs je zaključio da su se na istom mjestu služile i mise za laike te je predstavio drugu moguću funkciju *westwerka*, a to je funkcija župne crkve (njem. *Pfarrkirche*). Smatrao je da su laici na taj način mogli pratiti svoju vlastitu misu, a da pritom ne ometaju mise redovnika na glavnom oltaru. Jednim dijelom je tezu o župnoj crkvi objašnjavao prethodnom tezom o baptisteriju smatrajući da su te dvije

---

⁵² Isto, 39.

⁵³ Isto, 39.

⁵⁴ Isto, 39-40.

⁵⁵ Isto, 40.

⁵⁶ Isto, 41.

funkcije zapravo isprepletene i da samo postojanje baptisterija dokazuje da se na tom mjestu održavala i misa za laike.⁵⁷

Nakon što je centralnu izvedbu *westwerka* povezao s funkcijom baptisterija, a onda i same župne crkve, pokušao je pronaći objašnjenje za izvedbu empore. One nisu, kako kaže, bile uobičajene za baptisterije u karolinško vrijeme te je morao postojati poseban razlog da ih se izvede u zdanju koje je služilo i kao crkva za laike. S druge strane, bile su uobičajene za dvorske crkve.⁵⁸ Tako se za vrijeme Karla Velikog, ubrzo nakon izgradnje Centule, empore grade i u palatinskoj kapeli u Aachenu (sl. 14a, 14b). Budući da su oba zdanja bila direktno povezana s carem, Fuchs zaključuje da su se empore u *westwercima* izvodile upravo za carski posjet te tako udara temelje svojoj tezi o *westwerku* kao carskoj crkvi (njem. *Kaiserkirche*) koju detaljnije razrađuje tek 1950. godine.⁵⁹

Carski dvor, naime, nije imao jedinstveno sjedište, već je bio putujući, pa je car tako na svojem putu kroz carstvo odsjedao i u samostanima čiju je izgradnju financirao upravo on sam. Ti bogati carski samostani očekivali su, naravno, carev posjet te su u skladu s tim pripremali svoj arhitektonski program i zapadnim zdanjima dodavali empore.⁶⁰ Samostan u Corveyu čak ima i veliki središnji otvor na zapadnoj empori koji, tvrdi Fuchs, dokazuje da je to bilo mjesto namijenjeno za cara. Na temelju navedenih teza on izvodi još jednu definiciju *westwerka*: „prema svojoj ideji *vollwestwerci* su baptisteriji postavljeni na atrij kao prizemlje koji istodobno služe za održavanje župnih misa, a radi carskih posjeta dodane su im i empore“. ⁶¹ Ta je definicija, a pogotovo njezin dio o carskoj crkvi, široko prihvaćena i zastupana sve do 1960-ih godina.

Fuchsovo djelovanje bilo je ključno za osnaživanje teza o *westwerku*. Svoj rad temeljio je na proširivanju i nadograđivanju teza i postavki svojeg profesora Wilhelma Effmanna, a njegove rekonstrukcije Corveya i Centule iskoristio je kao temelj za svoju definiciju *vollwestwerka*. Ta su zdanja ujedno bila i jedini primjeri te definicije, a ona je, bez obzira na svoje metodološke nedostatke, široko prihvaćena kao osnova za bavljenje tim pojmom. Diskusija koju je Fuchs pokrenuo svojim djelovanjem trajala je sve do 1960-ih godina.

---

⁵⁷ Isto, 41.

⁵⁸ Isto, 42.

⁵⁹ Isto, 42.

⁶⁰ Isto, 42.

⁶¹ Isto, 43.

2.4. ODJECI EFFMANNOVOG I FUCHSOVOG RADA

2.4.1. Kritike Effmannovih i Fuchsovih teza

U vrijeme njihovog djelovanja, ali i generacijama nakon njih, teze Wilhelma Effmanna i Aloisa Fuchsa nailazile su na kritiku u povijesnoumjetničkim krugovima. Effmannu su se najviše zamjerale njegove rekonstrukcije zapadnih zdanja koje nisu u potpunosti počivale na objektivnim analizama i zaključcima te njegov pristup pri njihovoj izradi. Bio je, kako se navodi u literaturi, previše subjektivan i više je težio dovršenoj i idealiziranoj slici *westwerka* koje je istraživao, nego činjeničnom stanju i realnim podacima koji su mu bili na raspolaganju, pa je docrtavao izgubljene dijelove građevine za koje nije bilo uporišta u izvorima. Bilo mu je važnije da publici čim zornije prikaže problematiku *westwerka* onako kako ju je on shvaćao, nego da izvede preciznu rekonstrukciju određenog zdanja.⁶² Također, kritizirali su ga da u svojem radu ne navodi opise nalaza, već da se uglavnom prepušta slobodnom tumačenju.

Tako je Effmannovu tezu o postojanju *westwerka* još 1920-ih godina kritizirao Georg Dehio jer nije vidio jedinstvenu poveznicu među zdanjima koje je Effmann nazivao *westwercima*, već ih je i dalje smatrao oblicima zapadnog kora.⁶³ Kao što je ranije navedeno, upravo je rad Dehija i Bezolda o zapadnim korovima potaknuo Effmanna na bavljenje tom temom. A osim što se sama teza o *westwerku* dovodila u pitanje, posebno se isticala kritika Effmannove rekonstrukcije zapadnog zdanja u Centuli (sl. 1a-1c). Već 1930-ih godina kritizira je Wilhelm Rave koji paralelno predlaže vlastitu rekonstrukciju, no njegov prijedlog nije baš naišao na odjek među ostalim autorima. Tek 1950-ih godina te kritike postaju češće i sustavnije, a Effmannu se pritom najviše zamjerala nedosljednost i pomalo iluzionistički pristup pri izradi rekonstrukcije koja je bila iznimno detaljna bez obzira na nedostatak relevantnih podataka. S vremenom su nova istraživanja bacila dodatne sumnje na postavke na kojima je Effmann gradio svoju rekonstrukciju Centule, prije svega na autentičnost tekstualnih izvora i bakroreza.⁶⁴

Budući da je Fuchs nastavio graditi teze i definicije o *westwerku* temeljeći ih na radu i rekonstrukcijama W. Effmanna, njegov je rad nailazio na slične kritike, iako su one, s obzirom na široku prihvaćenost njegovih teza, bile znatno rjeđe. Tako je, primjerice, Edgar Lehmann

---

⁶² Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 24.

⁶³ Isto, 28.

⁶⁴ Isto, 29.; Također, Honore Bernard u svojem radu o arheološkim istraživanjima crkve St. Riquier u Centuli napominje kako se prilikom istraživanja nije naišlo na apsidiole koje se vide na bakrorezima, pa je njihova autentičnost za proučavanje Centule stoga dovedena u pitanje. Vidi: Christian Sapin, ur., *Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIe siècle* (Paris: CTHS, 2002), 90.

kritizirao nesigurne konstrukcije i zaključke koje je Fuchs izvodio na temelju Effmannovih upitnih rekonstrukcija, no svejedno je prihvatio Fuchsovu tezu o carskoj crkvi.⁶⁵ Fuchsov najžešći kritičar bio je njemački povjesničar umjetnosti Ernst Gall koji se prije svega okomio na Fuchsovu tezu o carskoj crkvi iz 1950. godine, o kojoj će uskoro biti riječi. Gall je također odbacio teze o baptisteriju i dvorskoj crkvi te tvrdio da se kod spornih zapadnih zdanja zapravo radi o zapadnim korovima.

2.4.2. Preuzimanje postojećih teza i stvaranje novih 1930-ih godina

Bez obzira na nedostatke njihovog pristupa i metodologije, kritike Effmannovog i Fuchsovog rada nisu imale značajnijeg odjeka te se nisu probile u diskusiji o *westwerku*, a njihove su teze s vremenom samo jačale te se dalje širile, preuzimale i modificirale. U prvoj polovici 20. stoljeća posebno se preuzimala teza o župnoj crkvi koju je započeo Effmann, a doradio i proširio Fuchs, te Fuchsova teza o *westwerku* kao carskoj crkvi, koju je on detaljnije razradio 1950. godine. Samo postojanje *westwerka* kao arhitektonskog oblika i termina sve se rjeđe dovodilo u pitanje te se kao takvo ustalilo u povijesnoumjetničkom diskursu.

Kao što je već navedeno, prvu tezu o funkciji *westwerka* ponudio je W. Effmann tvrdeći da je *westwerk* služio kao župna crkva za laike (njem. *Pfarrkirche*). Svoje je zaključke temeljio na vlastitim interpretacijama izvora o Centuli, Corveyu i Werdenu gdje se, posebice za Centulu, spominje da je župna zajednica taj prostor koristila za božićno i uskršno slavlje te pričest. Effmann je na temelju toga zaključio da se zapadno zdanje i svakodnevno koristilo za župne potrebe, iako za to nije bilo uporišta u izvorima. Tu je tezu dodatno pokušao argumentirati tvrdnjama da su se u zapadnim zdanjima Centule i Corveya nalazile krstionice, iako ni taj podatak nije nigdje precizno naveden.⁶⁶ Bez obzira na nepreciznu analizu izvora, Effmannova se teza duboko ustalila u istraživanju te je imala snažan utjecaj na nadolazeće generacije autora i njihove zaključke.

Tako je A. Fuchs već 1929. godine preuzeo tezu svog profesora povezujući je s tezom o baptisterijima podignutima na kat atrija te onom o centralnoj izvedbi tog arhitektonskog oblika. Dodao je i tezu o *westwerku* kao carskoj crkvi, no na početku je nije detaljnije razradio, već je

---

⁶⁵ Isto, 33.

⁶⁶ Isto, 51.

samo tvrdio kako se radi o posebnoj arhitektonskoj cjelini koja, uz ostale funkcije, služi i za posjet cara. Tek joj se 1950. godine ponovno posvetio te je proširio i učinio jednom od najutjecajnijih i najtrajnijih teza o funkciji *westwerka* uopće, o čemu će uskoro biti riječi.

Osim teza o funkcijama *westwerka*, 1930-ih godina preuzimale su se i ostale Fuchsove teze i definicije, poput one o *vollwestwerku* koja je postala popularna i u francuskoj povijesti umjetnosti, a u koju su je uveli H. Reinhardt i E. Fels već 1933. godine.⁶⁷ Oni su, doduše, jednim dijelom kritizirali Fuchsove tvrdnje smatrajući da je *westwerk* samo zapadni kor podignut na kat u svrhu očuvanja zapadnog ulaza u crkvu te da nije samostalan u odnosu na nju, kako je to tvrdio Fuchs, već da je iz nje nastao upravo zbog bipolarnosti i želje za suprotstavljanjem istočnog i zapadnog kora.⁶⁸

Uz tezu o *vollwestwerku* usko je vezana i ona o redukciji koju su ostali autori zapravo vrlo brzo prihvatili te se zadržala sve do danas. Budući da osim Corveya i rekonstrukcije Centule nije bilo drugih primjera *vollwestwerka*, ta se teza nije previše propitkivala, pa su se već par godina nakon njezine pojave počele razvijati različite genealogije *westwerka*, od kojih su se 1930-ih godina posebno istaknule dvije.

Prva se genealogija uglavnom oslanjala na Effmannova istraživanja i rekonstrukcije te je široko zastupljena u literaturi, a kretala je od Centule i Corveya preko Werdenu do St. Pantaleona u Kölnu i opatije u Münstereifel, tj. obuhvaćala je raspon od 8. do sredine 11. stoljeća. Problematika te razvojne linije koncentrirala se uglavnom oko zapadnog zdanja u Werdenu (sl. 5a-5d). Najprije je za to zdanje prihvaćena Effmannova rekonstrukcija bez etaža u središnjem dijelu, što se bez rasprave smatralo redukcijom u odnosu na Centulu i Corvey. No, sredinom stoljeća javile su se nove interpretacije na temelju novijih istraživanja prema kojima je u središnjem dijelu postojala etažna podjela (sl. 5d) te je Effmannova rekonstrukcija dovedena u pitanje, a samim time i položaj Werdenu na razvojnoj liniji *westwerka*. Oni koji su slijedili Effmannove teze i rekonstrukcije smatrali su da je Werden pravi primjer redukcije *vollwestwerka*, dok su oni koji su slijedili novija istraživanja i tvrdnje smatrali kako se radi o prijelaznom obliku između *vollwestwerka* i reduciranog *westwerka*. Takva su se podijeljena stajališta zadržala sve do danas.⁶⁹

---

⁶⁷ Reinhardt je tako rekonstruirao *vollwestwerk* u Reimsu prema primjeru Centule koja je ionako već bila rekonstrukcija izvedena na temelju analogije s Corveyem. Vidi: Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 32.

⁶⁸ Isto, 48.

⁶⁹ Isto, 39.

Druga genealogija *westwerka* ograničila se na ranosrednjovjekovnu arhitekturu nekadašnjeg saskog područja te polazi od Corveya kao oblikovnog maksimuma, a završava sa zapadnim zdanjima samostanskih crkava 10. i 11. stoljeća. Posebno ju je zastupao vestfalski istraživač Hans Thümmeler.⁷⁰ U ovom se kontekstu zapadno zdanje u Centuli smatralo nekom vrstom prethodnog stupnja u razvoju *westwerka* čiji su se utjecaji širili preko karolinških zdanja u Lorsch (sl. 19)⁷¹, Halberstadtu (sl. 18) i Hildesheimu (sl. 3a i 3b) sve do Corveya. Corvey se smatrao najzrelijim i krajnjim stupnjem arhitektonskog razvoja *westwerka*, a sva zdanja nakon njega smatrala su se redukcijama. Kao prvi primjer redukcije navedeno je zapadno zdanje katedrale u Mindenu (sl. 4a, 4c) iz sredine 10. stoljeća. S vremenom su toj genealogiji dodani i drugi primjeri spomenika koji su se smatrali redukcijama zapadnih zdanja u odnosu na Corvey poput, primjerice, samostanskih crkava St. Bonifatius u Freckenhorstu (sl. 8), St. Saturnina u Neuenheerseu (sl. 10) i opatijske crkve St. Patrokli u Soestu (sl. 11a, 11b).⁷² U novije je vrijeme tu genealogiju nastavio glasoviti njemački istraživač *westwerka* Uwe Lobbedey o čijem će djelovanju nešto kasnije biti riječi. Obje su genealogije, dakle, kretale od pretpostavke da je Corvey vrhunac arhitektonskog oblikovanja *westwerka* te da su sva zdanja nakon njega redukcije tog maksimuma.

Osim preuzimanja Effmannovih i Fuchsovih teza o župnoj crkvi i carskoj crkvi, 1930-ih godina počinju se javljati nove ideje i interpretacije *westwerka*. Tako povjesničar umjetnosti Heinrich Wismann 1933. godine razlog nastanka *westwerka* vidi u tradiciji ukopa i kultu mrtvih, a kao glavni argument za svoju tezu navodi izraz *krypta* kojim se u pisanim izvorima opisuje prizemlje zapadnih zdanja u Centuli i Corveyu, iako za to nije bilo nikakvih arheoloških dokaza. Stoga je smatrao da se *westwerki* mogu poistovjetiti s martirijima te da su zbog svojeg memorijalnog karaktera služili i za župne svečanosti poput krštenja, a da se njihova centralna izvedba može povezati s tradicionalnom grobljanskom arhitekturom.⁷³ Ta se teza nije preuzimala u njemačkoj povijesti umjetnosti, no imala je dosta odjeka u francuskoj gdje ju je preuzeo André Grabar smatrajući da nadstvođeno prizemlje *westwerka* ima direktne uzore u mauzolejima i grobovima mučenika.⁷⁴ Njemački povjesničari umjetnosti su, pak, upozoravali da se riječ *krypta* u ranom srednjem vijeku mogla koristiti i za opis mračnih nadstvođenih prizemlja te da njezino spominjanje u izvorima ne može biti dokaz postojanja kulta mrtvih u

---

⁷⁰ Isto, 40.

⁷¹ U Lorsch su od karolinškog samostanskog kompleksa očuvana ulazna vrata prikazana na slici 19.

⁷² Isto, 41.

⁷³ Isto, 53.

⁷⁴ Isto, 53.

zapadnim zdanjima pa su odbacili tu tezu i priklonili se onoj da se u slučaju prizemlja *westwerka* radi o ulaznoj tj. prolaznoj dvorani.⁷⁵

Nekoliko godina nakon Wismanna, točnije 1936. godine, povjesničar umjetnosti Otto Gruber također istražuje moguće uzore i namjene *westwerka* te razvija tezu o kultu arkandela temeljeći je na spisima Pseudo-Dionizija Aeropagita koji su se od sredine 8. stoljeća širili franačkim carstvom. U tim se spisima spominje devet korova anđela poredanih u tri hijerarhije, što je Gruber povezao s trodijelnom podjelom empora u *westwerku* i pretpostavio po jedan anđeoski oltar na svakoj empori za svaki pojedinačni kor. Iako za takvo prostorno objašnjenje nema dokaza, Gruberova se teza štovanja arkandela zadržala u kasnijim ikonološkim istraživanjima.⁷⁶

Istih su godina francuski istraživači H. Reinhardt i E. Fels po prvi puta skrenuli pozornost na liturgijsku primjenu *westwerka* od strane samih redovnika smatrajući da su ga oni koristili i oblikovali u skladu s kultom Spasitelja.⁷⁷ Tvrdili su, kao što je već nadvedeno, da je *westwerk* samo zapadni kor suprotstavljen glavnom koru na istoku i da se razvio upravo zbog bipolarnosti crkve. Taj će liturgijski aspekt diskusije o *westwerku* posebno razviti francuski povjesničar umjetnosti Carol Heitz, o čemu nešto kasnije. Zanimljivo je napomenuti da su se sve njemačke teze o *westwerku* oslanjale gotovo isključivo na tlocrt i prostornu koncepciju zapadnog zdanja u Corveyu na koje su uvelike utjecali Effmann i Fuchs. No, tamo gdje su se istraživanja temeljila na nekom drugom zapadnom zdanju, kao što je to bio slučaj u Francuskoj, arhitektura *westwerka* i relevantni izvori interpretirali su se drugačije.⁷⁸

---

⁷⁵ Isto, 53.

⁷⁶ Isto, 54.

⁷⁷ Isto, 55.

⁷⁸ Isto, 55.

2.4.3. Pojava ikonološkog pristupa u istraživanju *westwerka*

Prvih par desetljeća nakon uvođenja pojma *westwerk* u povijesnoumjetnički diskurs istraživanja su se ograničavala na praktičnu upotrebu tog arhitektonskog oblika. Pretpostavljene funkcije *westwerka* pokušavale su se direktno povezati s njegovom prostornom koncepcijom, tj. njegov se oblik pokušavao objasniti zaključenim funkcijama, pa je u prvom planu bilo upravo formalno definiranje *westwerka* uz predlaganje nekoliko glavnih teza. Taj je pristup posebno utjecao na tezu o carskoj crkvi 1950-ih godina i njezino širenje, a činio je i metodološki temelj za liturgijska istraživanja C. Heitza.⁷⁹

No od 1940-ih godina nadalje jača novi metodološki pristup – ikonološka interpretacija *westwerka*. Ikonologijom arhitekture u to su se vrijeme aktivno bavili Richard Krautheimer i André Grabar,⁸⁰ a na temu *westwerka* prvi ju je puta primijenio njemački povjesničar umjetnosti Günter Bandmann. On je analizi arhitekture, pa tako i samog *westwerka*, pristupao s metaforičkog i simboličkog stajališta, tražeći u njoj značenja koja nadilaze optičku komponentu. Tako je razlikovao između simboličkog, estetskog i povijesnog značenja arhitektonskih oblika. Također, zalagao se za temeljitu analizu svih dostupnih slikovnih i pisanih izvora o pojedinoj građevini. Tražio je odgovor na pitanje zašto su se određeni arhitektonski oblici birali i izvodili u određeno vrijeme te je istraživao njihov vremenski i geografski kontekst.⁸¹

Godine 1951. Bandmann je obavio djelo *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* (Srednjovjekovna arhitektura kao nositelj značenja) u kojem detaljno analizira srednjovjekovnu arhitekturu i njezine oblike kao nositelje različitih značenja, a jedno poglavlje posvećuje i *westwerku*. U tom poglavlju Bandmann se osvrće na širi društveni, gospodarski, politički i vjerski kontekst zapadnih zdanja u karolinško i otonsko vrijeme te razmatra postojeće teze o *westwerku*. Većinu njih smatra nezadovoljavajućima jer se, kako kaže, koncentriraju isključivo na individualne spomenike te zanemaruju širu sliku i kontekst u kojem zapadna zdanja nastaju i vrše određene funkcije.⁸² Bandmann se stoga koncentrira

---

⁷⁹ Isto, 48.

⁸⁰ Ikonologija arhitekture je disciplina koja se bavi proučavanjem i otkrivanjem sadržaja arhitekture. Ideja iza koje stoji jest da je reprezentativna arhitektura određena različitim simboličkim vrijednostima te da se uz zadržavanje pojedinih oblika zapravo prenose značenja koja ti oblici nose. Richard Krautheimer 1942. godine objavljuje članak *Introducion to an „Iconography of Architecture“* u kojem objašnjava koncept kopije i simbolike u arhitekturi srednjeg vijeka te razvija metodu ikonografije arhitekture.

⁸¹ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 49.

⁸² Günter Bandmann, *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*, prev. Kendall Wallis (New York: Columbia University Press, 2005), 202.

upravo na analizu društveno-političkog konteksta *westwerka* te dolazi do zaključka kako se funkcionalno radilo o tzv. vlasničkim crkvama (njem. *Eigenkirche*). One su, kako kaže autor, igrale važnu ulogu u feudalnom sustavu karolinškog carstva te su bile u vlasništvu feudalca kojem je car dodijelio određenu zemlju unutar carskog teritorija. Tako je feudalac preko vlasničke crkve obnašao svoje svjetovne dužnosti – dok je za crkvene odabirao klerika kojeg je potvrđivao biskup – te je isto tako obilježavao svoj teritorij koji mu je dodijelio car. Bandmann tako smatra da su zapadna zdanja unutar samostanskog sklopa služila za svjetovne i župne obrede poput, primjerice, suđenja, ubiranja desetine, sklapanja brakova, krštenja, pogreba i pričesti.⁸³

Također, autor raspravlja i o formalnim karakteristikama zapadnih zdanja percipirajući ih, opet, kroz društveno-povijesni kontekst u kojem su germanski narodi živjeli prije i nakon osnivanja carstva i povezivanja s Rimom. Tako smatra da su Germani centralni oblik i ideju vlasničke crkve preuzeli iz Bizanta želeći simbolički nastaviti ideju *Imperium Romanum* u novoj državnoj tvorevini.⁸⁴ Osim toga, osvrće se i na obrambenu simboliku zapadnih zdanja, točnije njihovih tornjeva nad središtem, te spominje da su već u 7. stoljeću benediktinski samostani imali tornjeve nad ulazom koji su bili posvećeni sv. Mihaelu.⁸⁵

Ukratko, Bandmann je inzistirao na analizi društveno-političkih prilika u kojem su zapadna zdanja nastala i održavala svoju funkciju te je smatrao da upravo kontekst i percipiranje određene arhitekture unutar tog konteksta može odgovoriti na pitanje njezine funkcije. U svoj je pristup uključio i simbolički pristup arhitekturi te je, kako kaže i sam naslov njegove knjige, na temelju kontekstualnih i simboličkih analiza pokušavao odgonetnuti značenje koje arhitektura nosi u sebi u određenom vremenskom periodu.

---

⁸³ Isto, 205.

⁸⁴ Isto, 208.

⁸⁵ Isto, 209.

2.4.4. Jačanje teze o carskoj crkvi i novi zamah ikonološkog pristupa 1950-ih godina

2.4.4.1. Obnova teze o carskoj crkvi

Bez obzira na različite teze koje su se vezale uz *westwerk* u prvoj polovici 20. stoljeća, najviše se istaknula i proširila ona o župnoj crkvi. No, od 1950. godine nadalje težište se prebacuje na tezu o carskoj crkvi koju je Fuchs postavio još 1929. godine. Poticaj takvoj promjeni bio je njegov novi članak pod naslovom *Entstehung und Zweckbestimmung der Westwerke* (Nastanak i određivanje funkcije *westwerka*) koji je objavio 1950. godine. Fuchs je u tom članku svoju dosadašnju definiciju *westwerka* zamijenio novom u kojoj kaže da su „*westwerce* carske crkve, točnije palatinske kapele ili dvorske crkve, koje biskupi i redovnici koriste za posjet vladara tj. cara“.⁸⁶ Dodao je da je car prilikom posjeta zasjedao na zapadnoj empori s koje je mogao pratiti svakodnevnu privatnu misu u *westwerku*, ali i zajedničku misu u crkvi. Ta je teza široko prihvaćena u struci i zastupana sve do 1960-ih godina. Uvijek se iznova, doduše, spominjalo da se takva namjena zapadnih zdanja ne spominje ni u jednom pisanom izvoru te da se zapravo ni u jednom od njih ne može dokazati postojanje bilo kakvog trona.⁸⁷ No, teza je ipak zadržala svoju uvjerljivost te je dodatno jačala zahvaljujući vještoj Fuchsovoj argumentaciji.

On je, naime, usporedio oblikovanje *vollwestwerka* sa centralnim zdanjem palatinske kapele u Aachenu (sl. 14a, 14b) koja je već tad imala velik značaj za istraživanje karolinške arhitekture kao jedno od njezinih najistaknutijih ostvarenja. U to je vrijeme u istraživanju počelo prednjačiti uvjerenje da se na zapadnom dijelu ophoda na katu palatinske kapele nalazio carski tron s kojeg je car mogao pratiti misu na glavnom oltaru. Ta se tvrdnja argumentirala činjenicom da na središnjem dijelu peterodijelne brončane ograde postoje vratašca koja se po potrebi mogu otvarati i tako omogućiti nesmetan pogled s trona na oltar, dok ostali dijelovi ograde nisu tako izvedeni. Stoga se upravo u tom zapadnom dijelu pretpostavljao tron, a ideja cara koji s tog istog trona prati misu na glavnom oltaru duboko se ustalila u istraživanju palatinske kapele.⁸⁸

Fuchs je tako povlačenjem paralela između *westwerka* i kapele u Aachenu znatno podigao vrijednost *westwerka* kao arhitektonskog oblika i pojma, posebice stoga što ga je

---

⁸⁶ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 55.

⁸⁷ Isto, 55.

⁸⁸ Isto, 58.

definirao i kao dvorsku crkvu, čime mu je dodao potpuno novo značenje. Smatrao je da su glavna obilježja palatinske kapele – centralni tlocrt, empore i tron na zapadnoj empori – odlučujuća za oblikovanje *westwerka*. Glavnu analogiju s otvorom u ogradi palatinske kapele vidio je u trima otvorima na zapadnoj empori *westwerka* u Corveyu, od kojih je središnji bio znatno širi od bočnih i sezao je sve do poda. Stoga je Fuchs zaključio da je zapadno zdanje u Corveyu imalo istu namjenu kao i kapela u Aachenu, a to je mogućnost da se caru pruža nesmetan pogled na glavni oltar s povišenog položaja na zapadu.⁸⁹ Zanimljivo je da se u novijim istraživanjima položaj trona u palatinskoj kapeli, toliko važan za argumentaciju carske crkve, dovodi u pitanje. Sumnja se, naime, da položaj otvora ograde ispred pretpostavljenog mjesta trona nije izvoran, a pronađeni su i tragovi istrošenosti na mramornoj podnoj oplati ispod samog trona. No najvažnijima su se pokazali rezultati povijesnog istraživanja izvora iz 1960-ih godina koji sumnjaju u položaj trona na prvom katu palatinske kapele i ukazuju na to da je on bio postavljen u atriju.⁹⁰

Fuchsova argumentacija široko je prihvaćena jer se, kako tvrdi D. Schönfeld de Reyes, svima svidjela mogućnost da jedan arhitektonski oblik objasne jednom jedinstvenom funkcijom. Od tog je trenutka teza o carskoj crkvi počela vrijediti kao središnja i najvažnija funkcija *westwerka*, a sve su ostale tretirane kao sekundarne i podređene onoj prvoj. Ta je tendencija priklanjanja jednoj univerzalnoj funkciji rijetko bila kritizirana u literaturi 1950-ih godina. U struci se sve više podrazumijevalo da se takvo skupo i komplicirano arhitektonsko ostvarenje moglo graditi samo za višu namjenu, tj. za cara.⁹¹

Jedini koji se 1950-ih godina suprotstavljao argumentaciji A. Fuchsa i njegovoj tezi o carskoj crkvi bio je Ernst Gall. Smatrao je da car iz *westwerka* nikako nije mogao pratiti misu na glavnom oltaru te da nije mogao imati jedinstveni pogled na crkvu s istočnim oltarom i na *westwerk* s njegovim oltarima. Sam Fuchs kaže da je carski tron trebao biti podignut za 1,75 m kako bi car kroz otvore empora vidio glavni oltar u crkvi. Pri manjoj visini vidio bi samo oltar u *westwerku*. No, nikako nije mogao imati pregled nad čitavom crkvom niti je mogao pratiti procesijsku liturgiju.⁹² Također, Gall je dovodio u pitanje i samu pretpostavku da je car mogao zasjedati na zapadnoj empori *westwerka* smatrajući taj prostor premalim za cara i njegovu

---

⁸⁹ Isto, 59.

⁹⁰ Isto, 58.

⁹¹ Isto, 56-57.

⁹² Grossmann, „Zum Stand,“ 257.

pratnju te nedovoljno naglašenim zbog nedostatka svodova.⁹³ Stoga je negirao svaku analogiju *westwerka* s palatinskom kapelom u Aachenu smatrajući da *westwerk* nikako nije bio ni dvorska crkva, ni baptisterij postavljen na atrij, već zapadni kor koji je bio rezerviran za anđeoski zbor ili *chorus angelicus*.⁹⁴ Gall se, dakle, priklonio već spomenutoj tezi o *westwerku* kao zapadnom koru podignutom na kat te je tvrdio da su se u tom prostoru, osim zbora, nalazili i oltari te da je imao liturgijsku funkciju. On je u to vrijeme bio jedini njemački povjesničar umjetnosti koji je zapadno zdanje u Corveyu promatrao u potpunosti izvan feudalnog aspekta i pretpostavki o carskoj prisutnosti, no sam termin i pojam *westwerka* nije dovodio u pitanje.⁹⁵

2.4.4.2. Modifikacije Fuchsovih teza ikonološkim pristupom

Bez obzira na kritike, teza o carskoj crkvi ostala je u središtu istraživanja *westwerka* te se sve više modificirala novim pristupima i idejama, a posebno se istaknuo ikonološki pristup. Tako je sredinom 1950-ih godina Edmund Stengel, osim što je prihvatio tezu o carskoj crkvi kao glavnu funkciju *westwerka*, interpretirao *westwerk* kao utvrđenu tj. obrambenu crkvu (njem. *Wehrkirche*) temeljeći svoje tvrdnje na starijim istraživanjima koja su isticala masivnost *westwerka* i njegovu sličnost s utverdama, ali i na pretpostavkama da su se takva zdanja gradila u svrhu obrane od upada Vikinga u drugoj polovici 9. stoljeća.⁹⁶ No, kao i brojne druge teze na području istraživanja *westwerka*, ni Stengelova nije imala uporišta u izvorima te je počivala isključivo na analizi i interpretaciji oblikovnog karaktera građevine.⁹⁷ Bez obzira na to, teza o obrambenoj funkciji nastavila je funkcionirati zahvaljujući ikonološkom pristupu koji nije nužno zahtijevao potkrijepljenost teza činjenicama iz izvora. Tako je Adolf Schmidt podigao tezu o utvrđenoj crkvi na novu, simboličku razinu smatrajući *westwerk* odrazom nebeske tvrđave koju brane nebeske vojske.⁹⁸ On se, osim toga, bavio i liturgijskim aspektom u istraživanju *westwerka* te je smatrao da su promjene u liturgiji mogle utjecati na arhitekturu crkava, pa je tako, primjerice, u dvostrukoj titulaturi vidio motivaciju za stvaranjem dvostrukih

---

⁹³ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 60.

⁹⁴ Grossmann, „Zum Stand“, 258.

⁹⁵ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 60.

⁹⁶ Grossmann, „Zum Stand“, 255.

⁹⁷ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 61.

⁹⁸ Isto, 61.

korova unutar jedne crkve.⁹⁹ Nadalje, već spomenuti zagovornik ikonološkog pristupa G. Bandmann u *westwerku* je vidio simbolični prikaz gradske utvrde.¹⁰⁰

No, sama raznolikost i brojnost ikonoloških interpretacija *westwerka* u to vrijeme pokazuje kako upravo na tom području, za koje ne postoji previše izvora, ikonološka metoda otvara mogućnost slobodnih interpretacija i asocijacija. Tako se Fuchsova teza o carskoj crkvi 1950-ih godina dodatno modificira ikonološkim metodama te još više jača i postaje uvjerljivija. Najvažniji pomak na tom polju dogodio se upravo zahvaljujući simboličkom i ikonološkom pogledu na *westwerk*. Naime, na temelju izvora je bilo poznato da carski posjeti samostanima i nisu bili toliko česti. Ta je činjenica na prvi pogled mogla dovesti u pitanje tezu o carskoj crkvi i samu motivaciju za njezinu izgradnju, no zahvaljujući ikonološkom pristupu *westwerk* se počeo tumačiti kao simbol stalne prisutnosti cara, bez obzira na to koliko je puta car doista posjetio određeno zdanje.¹⁰¹ Ta se teza malo kosila s onom o redukciji jer se postavljalo pitanje zašto bi se reduciralo nešto što predstavlja tako veliku i važnu ideju kao što je ideja cara i njegove prisutnosti.

No, A. Schmidt je iznašao rješenje i za taj problem te je objasnio kako je pojava *vollwestwerka* usko povezana s teokratskim poimanjem Karla Velikog i njegovog položaja kao cara i božanskog namjesnika u jednom. Samo je on, tvrdi Schmidt, mogao u potpunosti predstavljati Krista na zemlji te se samo za njega moglo po prvi puta osmisliti i izgraditi novo i velebno zdanje poput *westwerka* u Centuli koje bi toj objedinjenoj ideji cara i božanskog namjesnika pružalo arhitektonski okvir.¹⁰² Kao dodatan argument navedenoj tezi Schmidt je istaknuo naziv *ecclesia Sancti Salvatoris* (crkva Svetog Spasitelja) koji se u izvorima o Centuli koristio za zapadno zdanje, a koji on smatra dokazom da je vladar koji je zasjedao u *westwerku* bio štovan kao Kristov namjesnik. Stoga je redukcije *westwerka* objasnio kao posljedicu slabljenja Karlovog utjecaja i utjecaja njegovih nasljednika.¹⁰³ Doprinos navedenoj problematici dao je i povjesničar umjetnosti Edgar Lehmann koji je naglasio da je *westwerk* zapravo mjesto sjedinjenja *regnum et sacerdotium* tj. svjetovne i crkvene vlasti u osobi Karla Velikog te da se njegov posjet crkvi shvaćao i slavio kao teofanija te izjednačavao s božanskim posjetom. Ta se ideja duboko ustalila u istraživanju *westwerka* i zadržala se sve do danas.

---

⁹⁹ Grossmann, „Zum Stand,“ 259.

¹⁰⁰ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 62.

¹⁰¹ Isto, 52.

¹⁰² Isto, 62.

¹⁰³ Isto, 62-63.

Lehmann je redukciju *westwerka* također smatrao odrazom sveopćeg unutarnjeg propadanja teokratske ideje vladara kod Karlovih nasljednika, a sve kasnije oblike nazvao je „romantičarskim sjećanjem“ na prave *westwerke*.¹⁰⁴

Simbolikom *westwerka* se, osim europskih autora, sredinom stoljeća bavio i američki povjesničar umjetnosti Earl Baldwin Smith koji se u svojem radu *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages* (Simbolika arhitekture u carskom Rimu i srednjem vijeku) iz 1956. godine posebno osvrnuo upravo na simboliku i idejno podrijetlo zapadnih zdanja u karolinškoj i otonskoj crkvenoj arhitekturi te na izjednačavanje cara s likom Krista kroz navedeni arhitektonski oblik. Analizirajući formu toranjskih crkvenih pročelja u ranom srednjem vijeku, Baldwin Smith raspravlja o povezanosti karolinške imperijalne arhitekture, a posebice *westwerka*, s arhitekturom carske palače u Konstantinopolu. Tvrdi, naime, da je Karlo Veliki, slijedeći ideju *renovatio*, iz dotične arhitekture preuzimao oblike putem kojih je prenosio ideju ujedinjene svjetovne i duhovne vlasti.¹⁰⁵ Pritom stavlja naglasak na već poznati ikonološki pristup prenošenja ideje kroz arhitekturu. Tom pristupu dodaje i analizu simboličke povezanosti cara s likom Krista koja se manifestira kroz formu *westwerka* te se pritom detaljno osvrće na različite mogućnosti tumačenja carske prisutnosti u *westwerku* i njegovog položaja na prvom katu dotičnog zdanja.¹⁰⁶

2.5. NOVE TENDENCIJE U ISTRAŽIVANJU 1960-IH GODINA

U drugoj polovici 20. stoljeća javljaju se nove teze i novi pristupi istraživanju *westwerka* koji se još uvijek oslanjaju na temeljne tvrdnje iz prve polovice stoljeća, no donose i mnogo novih aspekata i zaključaka. Tako se 1963. godine objavljuju dvije studije koje u središte pozornosti stavljaju liturgiju i njezin utjecaj na oblikovanje i poimanje zapadnih zdanja. Jednu od njih objavljuje francuski povjesničar umjetnosti Carol Heitz, o čijem će radu ovdje biti riječi jer se u svojim istraživanjima oslanjao na Effmannove i Fuchsove teze te su se njegovi zaključci snažno odrazili na rad njemačkih autora i do danas se zadržali u istraživanjima *westwerka*, a drugu objavljuje njemački povjesničar umjetnosti Felix Kreusch. Oba autora bavila su se

---

¹⁰⁴ Isto, 63.

¹⁰⁵ Earl Baldwin Smith, *Architectural symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 1956), 95-96.

¹⁰⁶ Baldwin Smith, *Architectural symbolism*, 83, 88-92.

utjecajem liturgije na srednjovjekovnu arhitekturu te su zaključili da je za izgradnju zapadnih zdanja u Centuli i Corveyu od velike važnosti bio upravo određeni liturgijski program.

2.5.1. Carol Heitz i utjecaj liturgije na oblikovanje zapadnih zdanja

Jedini izvor koji daje konkretne informacije o liturgijskim procesima u zapadnom zdanju jest *Institutio de diversitate officiorum*, raspored bogoslužja u Centuli koji je zapisao Angilbert, prvi opat tog samostana. Analizirajući ga, Carol Heitz u svojem djelu *Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne* (Istraživanje odnosa arhitekture i liturgije u karolinškoj epohi) iz 1963. godine dolazi do novih zaključaka na području istraživanja *westwerka* i srednjovjekovne arhitekture uopće. On, naime, polazi od pretpostavke da se različiti tipovi srednjovjekovne crkvene arhitekture od 800. do 1000. godine svojim oblikom prilagođavaju onodobnim liturgijskim potrebama, pa tako i *westwerk*. Na temelju Angilbertovih zapisa o Centuli Heitz dolazi do zaključka da su se u tamošnjem zapadnom zdanju slavili najveći kršćanski blagdani posvećeni Kristu – Božić, Uskrs i Uzašašće – te da su na te dane laici, kler i redovnici zajedno koristili prostore *westwerka* za euharistijska slavlja i molitvu.¹⁰⁷ Tim se saznanjima Heitz nadovezao na njemačke teze o carskoj crkvi i povezao trijumfalni kult Spasitelja u kojem se veliča Krist s kultom cara koji je Kristov posrednik na zemlji. Također, tvrdio je da postoji analogija između *westwerka* i crkve Sv. Groba u Jeruzalemu tj. Anastasisa te smatrao da *westwerk* oponaša ideju tog zdanja.¹⁰⁸

Heitzov najznačajniji doprinos istraživanju *westwerka* jest skretanje pozornosti na liturgiju masa koja pokazuje tipične obrasce karolinške liturgije te zaključak da je zapadno zdanje Centule služilo kao crkva za slavlje (*Festkirche*) i procesije (*Stationskirche*).¹⁰⁹ Njegovi su se zaključci i istraživanja o liturgijskom utjecaju na oblikovanje zapadnih zdanja odrazili na njemačke teze, posebice na tezu o carskoj crkvi, te utjecali na rad već spomenutih autora Edgara Lehmana i Friedricha Möbiusa koji su se detaljno bavili rezultatima Heitzovih istraživanja. No, u novije se vrijeme upozorava na to da Heitz nije mogao u potpunosti dokazati povezanost između arhitekture *westwerka* i liturgije jer je svoje zaključke temeljio na primjeru Centule o čijoj se izvornoj arhitekturi nije znalo gotovo ništa i čija se rekonstrukcija u većini temeljila

---

¹⁰⁷ Isto, 64.

¹⁰⁸ Hartmut Hoffmann, "Carol Heitz: Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne," *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 27, br. 2 (1964): 185.

¹⁰⁹ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 64.

upravo na informacijama iz Angilbertovih zapisa.¹¹⁰ Također, *Institutio* nije sačuvan u cijelosti – početak je nepotpun, a završetak nedostaje.¹¹¹ Stoga postoji mogućnost da su se u zdanju nalazile još neke prostorije koje nisu opisane u rasporedu bogoslužja i koje se možda nisu koristile u liturgiji, što bi Heitzovu tezu činilo samo napola točnom.¹¹²

2.5.2. Felix Kreusch i zapadno zdanje kao mjesto za dječjački zbor

Iste godine kad C. Heitz objavljuje svoje istraživanje o odnosu arhitekture i liturgije, njemački povjesničar umjetnosti Felix Kreusch piše djelo *Beobachtungen an der Westanlage der Klosterkirche zu Corvey* (Opažanja o zapadnom zdanju samostanske crkve u Corveyu). Već je iz naslova vidljivo da Kreusch zapadno zdanje u Corveyu ne naziva uobičajenim njemačkim pojmom *Westwerk*, već odabire pojam *Westanlage* koji je neutralan.¹¹³ Taj odmak od termina *westwerk* vidljiv je u čitavom djelu, a sam Kreusch objašnjava da „izbjegava riječ *westwerk* jer se s njom povezuje sadržajno čvrsto određen pojam, a ovdje se prije svega radi o boljem poznavanju oblikovanja i funkcije samostanske crkve u Corveyu“.¹¹⁴ A upravo od toga i polazi. Usredotočuje se na funkciju čitavog zdanja i proučava *westwerk* u kontekstu samostanske crkve pokušavajući odgonetnuti njegovu izvornu svrhu.

Kao i Heitz, Kreusch je tvrdio da je zapadno zdanje zamišljeno i oblikovano za određeni liturgijski program. No, njegovi su se zaključci bitno razlikovali od Heitzovih jer su počivali na drugačijim postavkama. On je, naime, svoje teze temeljio na otkriću rezbarija na nosačima zapadne emfore u Corveyu. Analiza je pokazala da se najvjerojatnije radi o zapisu nota koje su urezane u žbuku nedugo nakon nanošenja prvog sloja.¹¹⁵ To je Kreuscha potaknulo na zaključak da je zapadna empora u Corveyu od samih početaka služila kao mjesto za glazbenike, tj. za zbor, a da su im urezane note služile kao podsjetnik. Svoju je tezu, osim na analizi rezbarija, temeljio i na jednom izvoru s prijelaza iz 16. u 17. stoljeće koji, prema Kreuschovom shvaćanju, opisuje liturgiju iz 9. stoljeća, a iz kojeg se može zaključiti da su po čitavoj samostanskoj crkvi bili raspoređeni zborovi, pa je tako zapadna empora navodno bila

---

¹¹⁰ Isto, 65.

¹¹¹ Hoffmann, „Carol Heitz: Recherches“, 185.

¹¹² Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 66.

¹¹³ Pojam *Westanlage* na hrvatski se jezik može prevesti kao „zapadna gradnja“ ili „zapadno zdanje“.

¹¹⁴ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 67.

¹¹⁵ Isto, 67.

rezervirana za dječjački zbor ili tzv. *Chorus Angelicus*.¹¹⁶ Stoga je Kreusch rezbarije tumačio kao podsjetnike na note koje su dječaci rezbarili u žbuci i izveo tezu da je zapadna empora služila kao mjesto za zbor te da je gornji kat zapadnog zdanja zapravo imao ulogu zapadnog kora, priklanjajući se tako tezama E. Galla. Svoj stav prema tezi carske crkve dodatno je naglasio kritizirajući Fuchsovu tezu o tronu na zapadnoj empori crkve u Corveyu i navodnim gredama koje su tron držale na visini, a koje je Fuchs naslutio na temelju rupa u zidu. Kreusch je smatrao da te grede – ako rupe u zidu uopće ukazuju na njih i ako se može zaključiti da su iz tog vremena – ne bi mogle izdržati teret trona. Također, nanovo je proveo mjerenja i došao do istog zaključka kao i Gall, a to je da ne postoji mogućnost da se iz zapadne empore pružao pogled na glavni oltar.¹¹⁷

Nedugo nakon Kreuschovih zaključaka, točnije 1965. godine, Fuchs je objavio rad pod naslovom *Das Westwerk in Corvey – keine Kaiserkirche?* (*Westwerk* u Corveyu – nije carska crkva?) u kojem pokušava opovrgnuti Kreuschove teze, no i sam na kraju dopušta mogućnost da je zapadna empora mogla služiti i kao mjesto za zbor – ali samo dok car nije bio u posjetu.¹¹⁸ Tim otvaranjem prema novim tezama i tumačenjima od strane najgorljivijeg zagovornika carske crkve počinje novo poglavlje u istraživanju *westwerka* u kojem se sve veći naglasak stavlja upravo na njegovu multifunkcionalnost.

2.5.3. Friedrich Möbius i sinteza funkcija *westwerka*

Pobornik multifunkcionalnosti u istraživanju i tumačenju *westwerka* bio je njemački povjesničar umjetnosti Friedrich Möbius. On se u svojem djelu *Westwerkstudien* (Studije o *westwerku*) iz 1968. godine monografski posvećuje pojmu *westwerka* te pokušava na temelju dotadašnjih teza i zaključaka s različitih aspekata istražiti funkciju i značenje tog arhitektonskog oblika. Möbius je svoja istraživanja temeljio na uvjerenju da se u određenom arhitektonskom konceptu prvenstveno odražava društvena struktura zajednice te da on neposredno ispunjava određenu društvenu funkciju. Stoga se u svojem radu posebno posvetio proučavanju ranosrednjovjekovne društvene strukture i povijesnog konteksta u koji je pokušavao smjestiti nastanak *westwerka*. Također, detaljno je analizirao pisane izvore o

---

¹¹⁶ Isto, 67.

¹¹⁷ Isto, 68.

¹¹⁸ Isto, 68.

Centuli, čijim se zapadnim zdanjem najviše bavio, uzevši u obzir puno širi opseg izvora. Time je značajno pridonio istraživanju jer je uspio steći bolji uvid u organizaciju samostana te procijeniti značenje opatije u Centuli u kontekstu čitavog carstva Karla Velikog.

No, Möbius nije dovodio u pitanje postojeće teze o *westwerku*, kao ni sam termin, te je nastavio s tvrdnjama da je zdanje u Centuli prvi i izvorni *westwerk*, a daljnji razvoj i redukciju *westwerka*, kojom su se bavili njegovi prethodnici, prihvatio je kao činjenicu. Dodatno je utjecao na tipizaciju *westwerka* pripisujući mu apstraktni karakter arhitektonskog modela, a Centulu je, pritom, smatrao „idealnim modelom“ čiji se uzor prenosio na kasnije *westwerke*.¹¹⁹ Zanimljivo je da je svoje teze i zaključke o Centuli temeljio na Effmannovim rekonstrukcijama s početka stoljeća. Također je, poput Effmanna i Fuchsa, polazio od pretpostavke da funkcije koje se mogu zaključiti za jedan *westwerk* vrijede i za sve ostale primjere.

Möbius je kritički obradio teze svojih prethodnika o funkcijama *westwerka* te je na temelju njih izveo vlastitu hipotezu koja se u istraživanju toliko proširila i popularizirala da je aktualna još i danas. Radi se o sintezi svih dotad relevantnijih teza u obliku svojevrsnog multifunkcionalnog modela *westwerka*. Proučavajući Centulu i dostupne izvore, Möbius je zaključio da se, osim što se radi o idealnom modelu *westwerka*, radi i o zdanju koje je imalo više funkcija istodobno. Tako je definirao četiri različite funkcije i odredio ih kao *Hofzweck* (dvorska funkcija), *Wahrzweck* (obrambena funkcija), *Kultzweck* (kulturna funkcija) i *Sendzweck* (funkcija crkvenih skupština).¹²⁰ Smatrao je da se u tim funkcijama odražava onodobna društvena stvarnost koja je bila određena razvojem feudalnog sustava u carstvu te da je *westwerk* bio odraz svih zadaća i obveza koje je glavni opat Centule kao carev vazal imao prema zajednici.¹²¹

No, Möbius je svim navedenim funkcijama pristupao iz jednog aspekta – smatrao je da su sve zapravo bile u službi reprezentacije i zaštite vladareve feudalne moći. Tako je kulturnoj funkciji pripisivao veliku važnost jer je tvrdio da je trijumfalna liturgija Spasitelja, koja se još i prema ranijim uvjerenjima povezivala s vladarem, djelovala na idealiziranje njegove osobe i vladarske moći u zajednici. Narod se tako putem liturgije odgajao na podređenost i poslušnost sustavu. Ovdje dolazi do izražaja kako je Möbius, za razliku od Heitza, liturgiju u ovom

---

¹¹⁹ Isto, 69.

¹²⁰ Friedrich Möbius, *Westwerkstudien* (Jena: Veröffentlichungen der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1968), 32-88.

¹²¹ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 70.

kontekstu vidio kao puki instrument feudalne politike. Zanimljivo je da se sve funkcije koje navodi mogu zaključiti na temelju izvora koje je proučavao, no ti se izvori odnose na čitavu samostansku crkvu, a ne samo na njezino zapadno zdanje, pa je prenošenje istih na *westwerk* pomalo upitno.¹²²

Tako je, primjerice, na temelju izvora, u kojem se spominje da se u samostanskoj crkvi u Centuli odvijala redovita skupština plemstva kojom je predsjedao glavni opat, zaključio da se takav sastanak „zasigurno odvijao u prostoru zapadnog zdanja jer je on bio najprikladniji za takve prilike“.¹²³ Na temelju tog uvjerenja izveo je tezu o dvorskoj funkciji, iako je svoju argumentaciju temeljio isključivo na vlastitim pretpostavkama i Effmannovim predodžbama tog prostora, kojima je on sam dodao neke detalje.¹²⁴ Jednako je postupao i s argumentacijom ostalih teza o funkcijama *westwerka*. Bez obzira na detaljnu analizu izvora nije mogao dokazati da se zapadno zdanje koristilo u obrambene svrhe, no ipak je zaključio da je takva masivna fasada mogla nastati i pod utjecajem ratne opasnosti. U tom je kontekstu smatrao *westwerk* simbolom snage i nepobjedivosti carstva: „Ova fasada simbolizira opću moć. [...] sam pogled na nju traži pokornost i podređenost. Ona je [...] vidljiva umjetnička manifestacija vlasti“.¹²⁵ S druge strane, tezu o održavanju crkvenih skupština u *westwerku* temeljio je na spominjanju jednog takvog događaja u posveti 150 godina mlađeg zapadnog zdanja u Werdenu. Još je Effmann povezivao tu funkciju sa zdanjem u Werdenu, a Möbius je zaključio da je moguće da je i ta funkcija izvorno postojala u Centuli s obzirom da je ona izvoran arhitektonski model *westwerka* i da „idealno odgovara prostoru za suđenje“.¹²⁶

S Möbiusom se nastavlja uobičajeni trend promatranja *westwerka* kao zasebnog i izoliranog elementa unutar crkvene arhitekture. On čak uzdiže značenje i važnost *westwerka* u odnosu na ostale dijelove crkve i idealizira ga smatrajući da je arhitektonski višestruko kompleksniji i uzvišeniji od ostatka crkvenog zdanja.¹²⁷ No, takav se zaključak ne može izvesti ni na temelju bakroreza (sl. 1d), koji pokazuje jednakovrijedno oblikovanje masa i na istoku i na zapadu crkve u Centuli, ni na temelju Effmannovih rekonstrukcija (sl. 1a-1c).¹²⁸ Bez obzira na to, Möbius je *westwerku* podario karakter idealne arhitekture u kojoj se reflektiraju

---

¹²² Isto, 70.

¹²³ Möbius, *Westwerkstudien*, 41.

¹²⁴ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 70.

¹²⁵ Möbius, *Westwerkstudien*, 69.

¹²⁶ Isto, 56.

¹²⁷ Isto, 78.

¹²⁸ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 72.

onodobne društvene strukture i potrebe zajednice, a kojima se *westwerk* prilagođava svojom prostornom koncepcijom.¹²⁹ Njegov rad može se objasniti kao pokušaj objedinjavanja svih funkcija *westwerka* iz prethodnih istraživanja u jedan idealni višefunkcionalni model. Međutim, tom je pokušaju nedostajala utemeljenost na dokazima te se previše oslanjao na pretpostavke i slobodne interpretacije. Ipak, njegov je rad u istraživanju *westwerka* naznačio određeni zaključak te objedinio postojeće teze u okviru jednog multifunkcionalnog modela, što je ublažilo dotadašnju diskusiju.¹³⁰

2.6. NOVI PRISTUP ISTRAŽIVANJU TE OPĆA KRITIKA METODOLOGIJE I TERMINOLOGIJE

Nakon Möbiusovog rada iz 1968. interes za *westwerkom* lagano opada. Čini se da je njegov multifunkcionalni model doista uspio na određeno vrijeme umiriti diskusiju nudeći jedinstvenu kombinaciju svih dotad relevantnih teza. Stoga se nadolazeća literatura uglavnom bazirala na ponavljanju i preuzimanju već postojećih zaključaka te nije nudila ništa novo ni relevantno za istraživanje. Tek se u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća ponovno javio novi interes za tu tematiku, ovoga puta s određenim odmakom i svojevrsnom kritikom naspram dotadašnje literature i metodologije. U tom se periodu svojim radom najviše ističu njemački povjesničar umjetnosti Uwe Lobbedey, čiji se pristup znatno razlikovao od svih prethodnih u pokušaju interpretacije zapadnih zdanja, te njemačka povjesničarka umjetnosti Kristina Krüger. Njihovi radovi donose brojne novosti – radi se o studijama koje se bave analizom i interpretacijom pojedinačnih spomenika na točno određenom i ograničenom području te naglašavaju važnost individualnog pristupa svakom zapadnom zdanju, a paralelno kritiziraju neutemeljenost brojnih ustaljenih teza te ističu nepravilnosti u starijim metodologijama. Osim njih, problematikom *westwerka* se u novije vrijeme bavi i njemačka autorica Dagmar von Schönfeld de Reyes koja se u svojem radu usredotočuje na kritiku sveukupnog istraživanja dovodeći u pitanje sam pojam *westwerka*.

---

¹²⁹ Isto, 72.

¹³⁰ Isto, 73.

2.6.1. Novi pristup Uwe Lobbedeya

Uwe Lobbedey još se 1970-ih godina počeo baviti zapadnim zdanjima u srednjovjekovnoj arhitekturi te je za sobom ostavio niz radova o toj tematici. No, njegov pristup bio je znatno drugačiji od onog njegovih prethodnika. Dostupnim materijalima i izvorima pristupao je vrlo znanstveno i analitički, a postojeće stanje ključnih građevina te literaturu u o njima analizirao je krajnje objektivno i u duhu znanstvene kritike. Ukratko rečeno, svoje tvrdnje nije bazirao na pretpostavkama, hipotezama i nagađanjima, već na stvarnim činjenicama, što jasno dolazi do izražaja u njegovom radu. Tako, primjerice, vrlo jasno i otvoreno kaže kako su određene tvrdnje njegovih prethodnika, ako za njih nema dovoljno dokaza, pogrešne ili malo vjerojatne.¹³¹

Analizirajući postojeću literaturu, Lobbedey 1999. godine zaključuje da u 70 godina istraživanja i iskapanja nije došlo do značajnijeg pomaka u istraživanju *westwerka* te da je u centru pozornosti od samog početka i dalje zapadno zdanje u Corveyu kao jedini primjer očuvan u većoj mjeri. Budući da su se, kako kaže, u literaturi kroz godine gotovo sva zapadna zdanja u nekom trenutku nazivala imenom *westwerk*, zaključio je da je klasifikacija *westwerka* zbog prevelikog broja različitih zdanja i njihovih varijacija generalno komplicirana tema.¹³² Stoga je predlagao da se svi nesigurni primjeri ostave po strani i da se istraživanje koncentrira samo na nekoliko kompleksnih tipova, točnije na Corvey i još nekoliko zdanja koje je smatrao pravim *westwercima*, poput Centule i Reimsa (sl. 21b).¹³³ Svoje je istraživanje stoga ograničio na područje njemačke pokrajine Vestfalije te se prije svega bavio primjerima zapadnih zdanja u Freckenhorstu, Soestu, Münsteru i Paderbornu, a intenzivno je proučavao i Corvey.

Pozabavio se i pitanjem terminologije te je predlagao da se „termin *westwerk* rezervira samo za Centulu, Corvey i možda Reims te njihove neposredne nasljednike u otosko vrijeme“, dok je za sve ostale primjere predlagao da bi se trebali svesti pod već spominjani pojam *Westbau* koji je smatrao neutralnim i nadređenim pojmom širokog polja značenja.¹³⁴ Isticao je da bi za objektivnost i preciznost klasifikacije i nazivlja trebalo detaljno provjeriti arheologiju

---

¹³¹ Uwe Lobbedey, „'Westwerke' des 12. Jahrhunderts in Westfalen,“ u *Architektur – Struktur – Symbol. Streifzüge durch die Architekturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. Festschrift für Cord Meckseper zum 65. Geburtstag*, izd. Maïke Kozok (Petersberg: Petersberg Imhof, 1999), 91.

¹³² Isto, 85-86.

¹³³ Uwe Lobbedey, „Der Beitrag von Corvey zur Geschichte der Westbauten und Westwerke,“ *Hortus artium medievalium* 8, (2002): 83-84.

¹³⁴ Isto, 83.

i izvore spornih građevina te ih tipološki odrediti. Budući da tako nešto nije ni jednostavno ni brzo, ustrajao je na korištenju pojma *Westbau* kao nazivnika za sve sporne primjere.¹³⁵

Lobbedey u povijesnoumjetnički diskurs uvodi i termin „otonski *westwerk*“ koji upotrebljava za vremenski i geografski čvrsto ograničenu skupinu crkava koju čine St. Bonifatius u Freckenhorstu (sl. 8), katedrala u Mindenu (sl. 4a-4c), St. Cyriakus und Metronius u Gernrodeu (sl. 7a-7c), St. Saturnina Neuenheerseu (sl. 10), samostanska crkva u Oberkaufungenu (sl. 15), St. Patrokli u Soestu (sl. 11a, 11b), samostanska crkva Wunstorfu (sl. 16), St. Servatius u Quedlinburgu (sl. 17) te katedrala u Paderbornu (sl. 12a-12c).¹³⁶ Time nadograđuje već spomenutu drugu tezu o redukciji *westwerka* koja kreće od Corveya kao oblikovnog maksimuma. Lobbedey je, dakle, smatrao da postoje dva tipa *westwerka* - karolinški tip čiji su glavni predstavnici Corvey i Centula te otonski tip koji se javlja u 10. i 11. stoljeću, a kojeg predstavljaju netom spomenuti primjeri, dok je spornom Werdenu pripisivao posredničku funkciju između ta dva tipa *westwerka*.¹³⁷ Zanimljivo je da i dalje ubraja Centulu u temeljne primjere, iako i sam navodi da originalnu crkvu poznajemo samo iz pisanih izvora te bakroreza iz 17. stoljeća,¹³⁸ no tvrdi da se ključni elementi *westwerka* ipak mogu jasno prepoznati na temelju istih.¹³⁹

Pokušavajući odrediti i definirati *westwerk*, Lobbedey se ograničava na formalni aspekt zapadnih zdanja te se koncentrira na zajednička obilježja koja oni pokazuju: „[...] zajednička obilježja tih zdanja su sljedeća: nisko prizemlje čija je glavna prostorija otprilike kvadratnog oblika s ulazom na zapadu i dvije bočne prostorije. Prostorije u prizemlju zaključuju se ili svodovima ili – u najviše slučajeva – ravnim drvenim stropovima. Na zapadnoj se strani nalaze dva stubišna tornja. Kroz njih se dolazi na prvi kat. Glavni prostor kvadratnog oblika viši je od crkve u nastavku [...]. Bočni prostori prvog kata su niži [...]“.¹⁴⁰ Lobbedey pritom izostavlja pitanje funkcije, kojoj u svojim radovima pristupa vrlo individualno s obzirom na određeno zdanje kojim se bavi. To i jest jedna od glavnih karakteristika njegovog rada – ne manipulira metodom analogije i ne zaključuje o općim značajkama na temelju pojedinačnih. Vrlo oprezno

---

¹³⁵ Isto, 83.

¹³⁶ Uwe Lobbedey, „Überlegungen zu den Westbauten der älteren Domkirchen von Halberstadt“, *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 58, (2004): 42.

¹³⁷ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 41.

¹³⁸ Radi se o liturgijskim propisima opata Angilberta i Hariulfovoj kronici iz 1088. godine te bakrorezima koji su navodno napravljeni prema romaničkoj minijaturi koja je ukrašavala Hariulfov rukopis. Vidi: Lobbedey, „Der Beitrag von Corvey“, 84.

¹³⁹ Isto, 84.

¹⁴⁰ Lobbedey, „Überlegungen zu den Westbauten“, 43.

i jasno odvoja mogućnosti od činjenica i redovito naglašava potrebu za daljnjim istraživanjima kako bi se određena nagađanja dokazala ili opovrgnula.

Lobbedey, dakle, prihvaća termin *westwerk* i ne izbjegava ga, no vrlo jasno objašnjava njegovu problematiku i naglašava greške u dotadašnjoj metodologiji istraživanja. Analizama dostupnih materijala i izvora pristupa krajnje objektivno te izbjegava donošenje neutemeljenih zaključaka, a redovito naglašava i nužnost daljnjih istraživanja s ciljem što jasnije slike o toj kompliciranoj tematici. U svojim se radovima tako redovito osvrće na problematiku istraživanja *westwerka* i ističe kako je za rješavanje pitanja geneze i funkcije ključna sustavna i smisljena klasifikacija i analiza iznimno velikog broja zdanja kojima je nadjenuto ime *westwerk*. Također, skreće pozornost na činjenicu da graditelji i investitori u srednjem vijeku nisu bili skloni razmišljati u tipološkim kategorijama koje mi danas pokušavamo uspostaviti analizirajući arhitekturu tog razdoblja te da je jezik srednjovjekovnih izvora na koje se oslanjamo, bar u slučaju arhitekture, nekompatibilan s našim pojmovima i kategorijama.¹⁴¹ Osim toga, većina izvora koji nam detaljnije govore o liturgijskog upotrebi tih prostora nastala je u 13. stoljeću, odnosno u vremenu kad je već velik dio zapadnih zdanja bio znatno pregrađen ili urušen i kad je izvorna namjera gradnje takvih zdanja zasigurno već bila zaboravljena.¹⁴² Stoga Lobbedey u svojim radovima uvijek iznova poziva na oprez i objektivnost pri istraživanju i analizi postojećeg materijala i literature te svojim djelovanjem služi kao primjer jednog novog pristupa koji se odlikuje odmaknutim, objektivnim i kritičkim pogledom na postojeće stanje u istraživanju *westwerka*.

2.6.2. Kristina Krüger i nova interpretacija zapadnih zdanja

Još jedna povjesničarka umjetnosti koja problematici zapadnih zdanja pristupa na drugačiji način jest Kristina Krüger. Ona se na samom početku 21. stoljeća u svojim radovima kritički bavi postojećom literaturom o zapadnim zdanjima te iznosi i neke nove zaključke. Tako redovito naglašava problem dokazivosti postojećih široko raširenih teza, poput one o carskoj crkvi, jer se, kako kaže, ni jedna od njih zapravo ne temelji na pisanim izvorima ili arheološkim i arhitektonskim interpretacijama.¹⁴³ Bez obzira na to, ustaljene teze i zaključci o karolinškim

---

¹⁴¹ Isto, 42.

¹⁴² Isto, 42.

¹⁴³ Kristina Krüger, „Architecture and Liturgical Practice: The Cluniac *galilea*,” u *The White Mantle of Churches. Architecture, Liturgy, and Art around the Millennium*, ur. Nigel Hiscock (Turnhout: Brepols, 2003), 141.

zapadnim zdanjima s lakoćom su se prenosili na kasnije tipove zapadnih zdanja te se pritom nije previše vodila briga o individualnosti i posebnosti pojedinih spomenika.

Stoga se Krüger u svojim radovima koncentrira na posebnu skupinu spomenika koja je vremenski i geografski ograničena. Radi se o samostanskim crkvama 11. i 12. stoljeća u Burgundiji koje također posjeduju masivnu zapadnu fasadu, no njihova je funkcija, kako tvrdi autorica, sasvim drugačija od onih koje se povezuju s karolinškim primjerima. Posebno se bavi opatijom Saint-Philibert u Tournusu (sl. 13a, 13b), bazilikom Sacré-Cœur u Paray-le-Monialu i bazilikom Sainte-Marie-Madeleine u Vézelayu te na njihovim primjerima objašnjava problematiku „novih“ zapadnih zdanja koje u svojim radovima naziva „burgundskim narteksima“. Kao i *westwerce*, i burgundski narteksi imaju dvije etaže, od kojih je donja, kako tvrdi autorica, bila uglavnom neposvećen prostor i služila je za ukope, dok je gornja prema njenim tezama služila održavanju misa za pokojne redovnike. Do tog je zaključka došla analizirajući arhitekturu navedenih zapadnih zdanja koja se, za razliku od *westwerka*, ne otvaraju prema glavnoj crkvi, već su od nje strogo odvojeni. Tako se na prvom katu zapadnog zdanja u Saint-Philibertu može dokazati apsida na njegovom istočnom zidu koja je nekoć svojom zaobljenom masom ulazila u prostor glavnog broda crkve i zatvarala pogled prema glavnom brodu, što je bitna razlika u odnosu na *westwerk*. Osim toga, Krüger tvrdi da gornjoj etaži nije mogao pristupati bilo tko – vrata i stubišta koja su vodila na prvi kat bila su povezana sa samostanom, a ne s unutrašnjošću crkve, što daje naslutiti da se pristup gornjoj etaži trebao odvijati ne ometajući događaje u glavnoj crkvi.¹⁴⁴

Svoje tvrdnje autorica dodatno potkrepljuje analizom srednjovjekovnih izvora o samostanskim običajima, posebno onim koji su bili vezani uz Cluny, te pritom nailazi na pojam *galilea* kojim se nazivalo mjesto ispred crkve, ispod portala, na kojem je završavala nedjeljna procesija kroz crkvu i koje je imalo važnu ulogu u liturgiji samostana. Galileja je inače područje na kojem se uskrsli Krist trebao susresti sa svojim učenicima, a simbolički označava mjesto prelaska iz smrti u vječni život. Upravo je iz tog razloga, zaključuje autorica, zapadni dio samostanske crkve imalo toliku važnost te su se u njemu održavale mise za pokojnike – simboliziralo je susret s uskrslim Kristom i prelazak u vječni život. Tome u prilog idu i brojni

---

¹⁴⁴ To je pogotovo važno ako se uzme u obzir da je za svakog preminulog redovnika valjalo 30 dana nakon pogreba svakodnevno održati po jednu misu, a uz to još po jednu na svaku godišnjicu smrti te na blagdan Svih Svetih. Stoga je, napominje Krüger, bio nužan zaseban oltar u zatvorenom prostoru kojem se lako pristupa, a koji je odvojen od crkve da ne ometa liturgiju na glavnom oltaru. Vidi: Krüger, „Architecture and Liturgical Practice,“ 151.

ukopi u prizemljima zapadnih zdanja.¹⁴⁵ Dakle, naziv biblijske Galileje u srednjem se vijeku prenosi na konkretno mjesto u sklopu samostana, a Krüger zaključuje da su burgundski nartekسي s misama za pokojnike usko povezani s tom simbolikom te ih i sama naziva „galilejama“.¹⁴⁶

Krüger stoga u svojim radovima ustraje na razlici između pojmova *westwerk* i burgundski nartekس. Kaže kako se potonji pojavljuje samo u samostanskim crkvama, dok se *westwerk* javlja i na drugim crkvama poput, primjerice, katedrala. Nadalje, burgundski nartekسي su prema crkvi zatvoreni apsidom¹⁴⁷ te su njihovi oltari, osim što nisu vidljivi iz glavnog broda, skriveni i odvojeni, dok se oltari u *westwerku*, kojih je više i čiji su titulari često poznati iz izvora, vide iz glavnog broda zahvaljujući otvorima na istočnom zidu, čime su uključeni u liturgiju glavne crkve i čine je bipolarnom.¹⁴⁸ Krüger stoga strogo odvaja ta dva tipa zapadnih zdanja i tvrdi da zbog temeljnih razlika u funkcijama i izvedbi burgundski nartekس nikako nije mogao poteći od karolinškog *westwerka*.¹⁴⁹

Osim što se u svojim radovima posvećuje analizi drugog tipa zapadnih zdanja, Krüger se posebno osvrće i na problematiku *westwerka*. Tako se u svojem radu iz 2006. godine¹⁵⁰ posvećuje toj tematici te detaljno analizira ključne primjere, njihovo postojeće stanje te podatke iz dostupnih izvora. Na više se mjesta priklanja starijim tezama o *westwerku* kao zapadnom koru koji je podignut na kat s ciljem očuvanja glavnog zapadnog ulaza u crkvu te navodi kako je nužna revizija starije literature koja se bavi tom tezom.¹⁵¹ S druge strane, najpoznatiju tezu o *westwerku*, onu o carskoj crkvi, dovodi u pitanje. Tvrdi, naime, da se položaj cara iza emfore na prvom katu može smatrati upitnim jer je u srednjem vijeku bilo važno biti čim bliže svetom mjestu i relikvijama, tj. svetištu, a sam pogled na svetište s druge strane crkve suprotstavlja se

---

¹⁴⁵ Kristina Krüger, „Die *Galilea* genannten Westbauten und Cluny. Zur Funktion der doppelgeschossigen Vorkirchen des 11. und 12. Jahrhunderts,” *Revue Mabillon* 72 (NS. 11), (2000): 283.

¹⁴⁶ Krüger, „Architecture and Liturgical Practice,” 149-152.

¹⁴⁷ Krüger navodi kako je apsida namjerno ulazila u prostor glavnog broda i bila vidljiva iz njega jer je tako redovnike konstantno mogla podsjećati na mise koje se ondje odvijaju te na ograničenost života na zemlji. Vidi: Krüger, „Architecture and Liturgical Practice,” 152.

¹⁴⁸ Autorica navodi kako su nam iz izvora često poznati titulari oltara u *westwercima* te da se može zaključiti kako su oni mogli imati ulogu drugog glavnog oltara unutar crkve, čineći samu crkvu bipolarnom. Tako se, primjerice, za Centulu u izvorima spominju dva titulara – Sv. Riquier i Sv. Spasitelj, a pritom se i dva nasuprotna kora u izvorima tretiraju kao dvije zasebne crkve – *ecclesia sancti Ricarii* i *ecclesia sancti Salvatoris*. Vidi: Krüger, „Architecture and Liturgical Practice,” 149.

¹⁴⁹ Isto, 149.

¹⁵⁰ Kristina Krüger, „Zur liturgischen Benutzung karolingischer 'Westwerke' anhand von bauarchäologischen Zeugnissen und Schriftquellen zu Liturgie und Altarstellen,” u *Architektur und Liturgie: Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, izd. M. Altripp i C. Nauerth (Wiesbaden: Reichert Verlag Wiesbaden, 2006), 125–142.

¹⁵¹ Isto, 142.

tom uvjerenju.¹⁵² Samom terminu *westwerk* pristupa oprezno te u svojim radovima – kao i Lobbedey – češće upotrebljava neutralniji pojam *Westbau*, a ponekad zapadno zdanje naziva i predcrkvom, odnosno njemačkim pojmom *Vorkirche*. Bez obzira na to, ona ne negira postojanje *westwerka*, već mu pristupa analitički i objektivno, nastojeći ga strogo odvojiti od pojma galileje.

Ukratko, K. Krüger isticanjem razlika između *westwerka* i tzv. burgundskog nartekisa pokušava upozoriti na činjenicu da su se zapadna zdanja kroz razna istraživanja u prošlom stoljeću sagledavala previše generalno te da iza brojnih primjera stoji mnogo više od ustaljenih teza koje su se prenosile desetljećima. Svojim zaključcima osporava postupke neutemeljenih analogija te upozorava kako nije ispravno sva zapadna zdanja promatrati s jednakih aspekata niti ih jednako analizirati. Stoga je njezina kritika usmjerena upravo na zanemarivanje posebnosti svakog spomenika i na nedovoljno oslanjanje na relevantne povijesne izvore. Njezin pristup otvara novi pogled na istraživanje sporne tematike, a njezine teze i zaključci ističu koliko je važno individualno pristupiti svakom spomeniku.

2.6.3. Opća kritika pojma *westwerk* u radu Dagmar von Schönfeld de Reyes

Za razliku od U. Lobbedeya i K. Krüger, koji se u svojim radovima, osim novim pristupima problematici, bave i kritikom prethodnih metodologija i zaključaka u istraživanju *westwerka*, njemačka autorica Dagmar von Schönfeld de Reyes u svojem se radu *Westwerkprobleme* (Problematika *westwerka*) iz 1999. godine isključivo posvećuje analizi i kritici cjelokupnog istraživanja na tom području s naglaskom na sam pojam i termin *westwerka*. U prvom se dijelu rada autorica osvrće na sva dotadašnja istraživanja i zaključke koji su oblikovali pojam *westwerka*, a u drugom se dijelu bavi analizom pojedinačnih primjera koji su se najviše istaknuli u istraživanjima na temelju onodobnih izvora i postojeće arhitekture, držeći se pritom Lobbedeyeve podjele na karolinške i otonske *westwerke*.

Schönfeld de Reyes se ne priklanja ni jednoj tezi ili zaključku koji obrađuje, već s uglavnom jednakog stajališta pristupa svim autorima i njihovim tezama. No u svojem pristupu nije neutralna te vrlo jasno izražava kritiku prema postojećim istraživanjima. Također, za razliku od svih autora koji su se u povijesti umjetnosti bavili tom temom, ona ne nudi vlastiti

---

¹⁵² Isto, 131.

pristup rješavanju problema. Njezin se rad u cijelosti temelji na kritičkoj analizi svih relevantnijih radova i teza u istraživanju *westwerka* s jednim ciljem – kritikom cjelokupnog pojma *westwerk* te dovođenje istog u pitanje. Zapravo, čitavu analizu temelji upravo na korištenju samog pojma *westwerk* u istraživanju srednjovjekonih zapadnih zdanja te njegovom oblikovanju kroz različite teze i zaključke. Na kraju zaključuje da bi se pojma *westwerk* trebalo u potpunosti odreći jer smatra da za njega nema znanstvenih uporišta ni u literaturi ni u arhitektonskoj građi. Također, vjeruje kako je termin nepotreban za klasifikaciju zapadnih zdanja koja pokazuju određene sličnosti, no i previše posebnosti u koncepciji da bi se moglo govoriti o istom tipu arhitekture.¹⁵³

Ukratko, za razliku od svih autora koji su se bavili pojmom *westwerk*, Schönfeld de Reyes jedina u potpunosti negira njegovo postojanje u smislu termina i arhitektonskog oblika. I Lobbedey i Krüger bili su svjesni problematike pojma i upozoravali su da se ne mogu sva zapadna zdanja nazivati pojmom *westwerk*, no Schönfeld de Reyes na temelju vlastite analize istraživanja dolazi do zaključka da je termin neutemeljen te da bi ga se valjalo odreći u budućim interpretacijama zapadnih zdanja.¹⁵⁴ Njezin rad odmah po objavljivanju nailazi na reakcije, a među njima se ističe osvrt Friedricha Möbiusa koji autorici zamjera destruktivni pristup tematici i pojmu te činjenicu da njezina radikalna kritika ne pridonosi stvaranju novih ideja na tom području, kao i to da ni sama ne nudi vlastite prijedloge za rješavanje problematike zapadnih zdanja.¹⁵⁵

---

¹⁵³ Schönfeld de Reyes, *Westwerkprobleme*, 110-113.

¹⁵⁴ Isto, 113.

¹⁵⁵ Friedrich Möbius, „Dagmar von Schönfeld de Reyes: Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung,“ *Journal für Kunstgeschichte* 4, br. 2 (2000): 129.

2.7. Osvrt na recepciju i pristup pojmu *westwerka* u francuskoj znanstvenoj literaturi na primjeru zbornika *Avant-nefs*

Termin *westwerk* u francuskoj historiografiji preuzima brojne pojmovne oblike. Tako se u francuskim radovima o zapadnim crkvenim zdanima može naići na pojmove kao što su *massif occidental*, *avant-nef*, *avant-corps*, *antéglise*, *galiléee*, *tour occidental*, *tour-porche*, *église-porche*, pa čak i *atrium* i *narthex*. Ponekad se neki od njih upotrebljavaju vrlo usko i specifično, a ponekad vrlo široko i sveobuhvatno.¹⁵⁶

Dobar pregled misli i prirode istraživanja problematike zapadnih zdanja u francuskoj povijesti umjetnosti nudi zbornik *Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIe siècle* (*Avant-nefs* i ulazni prostori crkava između IV. i XII. stoljeća) koji je u jednom svojem dijelu u potpunosti posvećen karolinškim i otonskim zapadnim zdanjima. U pripadajućim tekstovima terminološki svakako prednjače pojmovi *massif occidental*, *porche*, *église-porche* te njemački pojam *westwerk*. Razlike između pojmova odnosno njihovog korištenja, kako je već navedeno, postoje i reflektiraju se u radovima pojedinih autora te mogu biti vrlo specifične.

No, ono po čemu se francuski autori prije svega ističu u usporedbi s njemačkim autorima kad su posrijedi zapadna zdanja jest interpretacija odnosa forme i funkcije. U francuskoj literaturi o zapadnim zdanjima zamjetna je značajna tendencija tumačenja tih zdanja kroz njihovu funkciju, i to prije svega onu liturgijsku, pa tako francuski autori i ostali autori koji se bave francuskom arhitekturom redovito naglašavaju kako upravo liturgija i njezine potrebe oblikuju formu zapadnih zdanja. Tako Werner Jacobsen i Michael Wyss u svom radu o opatiji Saint-Denis (sl. 20) navode kako je upravo mogućnost privilegiranog ukopa ispred prostora crkve poslužila kao motivacija za naglašavanje odgovarajuće arhitektonske forme.¹⁵⁷ Također, Noël Duval *westwerk* vidi kao manifestaciju liturgijske potrebe za proširenjem prostora i stvaranjem mjesta potrebnog za kult i štovanje mučenika te privilegirane ukope.¹⁵⁸

Nadalje, neki autori prilikom analiziranja francuskih zapadnih zdanja i njihove usporedbe s primjerima u njemačkoj arhitekturi naglašavaju kako se francuski *massif occidental* razvio

---

¹⁵⁶ Christian Sapin, ur., *Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIe siècle* (Paris: CTHS, 2002), 503.

¹⁵⁷ Isto, 86.

¹⁵⁸ Isto, 61.

neovisno o njemačkom *westwerku* te paralelno s njim (npr. James Morganstern), dok mu neki uzore nalaze upravo u primjerima crkava u Centuli i Corveyu.¹⁵⁹

No jedan od svakako najzanimljivijih doprinosa u opsežnom zborniku daje autor Alain Dierkens čije zaključno poglavlje služi kao svojevrsna sinteza i pomirba svih postojećih teza o zapadnim zdanjima u srednjovjekovnoj arhitekturi. On u svojem tekstu nudi pregled svih najvažnijih funkcija i simbolike zapadnih zdanja te se kratko osvrće na svu postojeću problematiku istih.

Tako u središte pozornosti prilikom analize funkcija stavlja odnos između unutarnjeg, sakralnog dijela crkve i onog vanjskog, svjetovnog, na čijoj granici stoji upravo monumentalno zapadno zdanje. Stoga ga on doživljava kao „znak ulaza u crkvu“, „prijelaz iz svjetovnog u sveto“ ili, općenito, kao mjesto prijelaza između dvije prirode postojanja.¹⁶⁰ Zato se, kako kaže, u tom prostoru često javljaju baptisteriji, kao npr. u katedrali u Reimsu (sl. 21a i 21b), jer taj prostor simbolizira prijelaz u svakom obliku, pa i onom iz svijeta nevjernika u sveti svijet vjernika. Dierkens se osvrće i na učestalost ukopa u zapadnim zdanjima te iste opet povezuje s idejom prijelaznog prostora, a u tom kontekstu spominje i galileju te se referira na K. Krüger.¹⁶¹ Također, naglašava kako je prilikom analize *westwerka* važno znati za koju se zajednicu pojedinačno zdanje gradi. Zbog toga neka zdanja, tvrdi autor, mogu biti arhitektonski vrlo slična, dok su im funkcije potpuno različite.¹⁶²

Dierkens se u zaključnom tekstu zbornika bavi i ostalim funkcijama zapadnih zdanja poput, primjerice, obrambene, liturgijske i funkcije carske crkve, no kroz čitav rad zapravo stavlja naglasak na različitost i multifunkcionalnost zapadnih zdanja. To je u suštini ideja njegovog zaključka – da se sva zapadna zdanja, bez obzira na formu i funkciju, mogu svesti pod zajednički nazivnik raznolikosti. Ne pokušava unificirati različite parametre i ne koncentrira se na formu, već dopušta navedenu raznolikost i nemogućnost klasifikacije. Ukratko, predstavlja *westwerk* kao simbol u prostoru i kao multifunkcionalnu pojavu na granici između svjetovnog i sakralnog, zemaljskog i nebeskog.

---

¹⁵⁹ Isto, 301.

¹⁶⁰ Isto, 495.

¹⁶¹ Isto, 498-501.

¹⁶² Isto, 503.

3. RECEPCIJA I PRIMJENA POJMA *WESTWERK* U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ LITERATURI

U hrvatskoj povijesnoumjetničkoj historiografiji pojam *westwerka* prilikom analize hrvatskih srednjovjekovnih crkava i njihovih zapadnih zdanja upotrebljavaju brojni autori, no samo se nekolicina u svojim radovima bavi njegovom problematikom te ga nastoji pobliže odrediti na primjerima hrvatske arhitekture. Na tom se području najviše ističu Miljenko Jurković, zatim Vladimir P. Goss te Tomislav Marasović o čijim će radovima i djelovanju u nastavku biti riječi.

3.1. Uvođenje pojma *westwerk* u hrvatsku historiografiju u radu Vladimira P. Gossa

U hrvatskoj historiografiji također je postojala svijest o posebnosti zapadnih pročelja u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi te su se ona redovito povezivala s karolinškim utjecajem na tlu Hrvatske u srednjem vijeku. Tako, primjerice, Tomislav Marasović već 1959. godine u tekstu *Carolingian influence in early medieval architecture in Dalmatia* (Karolinški utjecaj u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije) nabraja primjere karolinškog utjecaja na dalmatinskoj obali te kao najočitiji primjer navodi upravo naglašenu izvedbu crkvenog pročelja. No, on se ovdje još uvijek ne koristi pojmom *westwerk*, već zapadna zdanja opisuje kao aksijalne zvonike s narteksima koji su vezani za crkvu.¹⁶³

Pojam *westwerka* u kontekstu hrvatske crkvene arhitekture pojavljuje se tek 1975. godine u radu Vladimira Gvozdanovića i to kao engleska inačica *westwork* u tekstu *Two Early Croation Royal Mausolea*. Gvozdanović ovdje stavlja naglasak na kulturološku povezanost Hrvatske s Europom preko monumentalne arhitekture predstavljajući crkvu Sv. Marije u Crkvini na Biskupiji (sl. 22a-22d) i onu Sv. Stjepana na solinskom Otoku (sl. 33) kao dva hrvatska vladarska mauzoleja s karolinškim obilježjima. Pojam *westwerk* prvi puta upotrebljava u kontekstu Crkvine opisujući njezino monumentalno zapadno zdanje.¹⁶⁴ Paralelno uz njega upotrebljava i pojmove „zapadni aneks“ te „zapadni masiv“.

---

¹⁶³ Tomislav Marasović, „Carolingian Influence in Early Medieval Architecture in Dalmatia,“ u *Actes du XIXe Congres d'histoire de l'art* (Paris, 1958): 119-120.

¹⁶⁴ Vladimir P. Goss, „Two Early Croatian Royal Mausolea,“ *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 18-19, (1975): 5.

Također, prilikom uvođenja pojma u diskurs autor ne navodi nikakve reference, što daje naslutiti da je tada već etablirani termin u europskoj povijesti umjetnosti ovdje upotrijebljen opisno i bez poveznica s postojećom terminološkom problematikom.

U nastavku teksta Gvozdanović se bavi crkvom Sv. Stjepana i Sv. Marije na Otoku povezujući titular Sv. Stjepana s manjom, južnom crkvom, a onog Sv. Marije s većom odnosno sjevernom.¹⁶⁵ Navodi da je južna crkva imala zapadni aneks koji je bio mjesto ukopa hrvatskih kraljeva, a da se zapadno zdanje sjeverne crkve sastojalo od dva zapadna aneksa, točnije svođenog endonarteksa, u kojem je pokopana kraljica Jelena, te dvokatnog egzonarteksa.¹⁶⁶ U nastavku teksta za opisano zdanje ponovno upotrebljava pojam *westwerk*.

Ta terminološka raznolikost prilikom imenovanja zapadnih zdanja navedenih crkava i činjenica da se autor ne dotiče definicije ili terminološke problematike pojma te ne objašnjava razlog uporabe takvog termina u kontekstu hrvatskih crkava navodi na zaključak da se on ovdje upotrebljava opisno i slobodno. Razlog tome nazire se upravo u navedenom pokušaju da se dva hrvatska primjera povežu s onodobnim europskim uzorima te da se dodatno naglasi politička, umjetnička i kulturološka povezanost srednjovjekovnog hrvatskog prostora s onim karolinškim. Drugim riječima, autor termin *westwerk* u tekstu iz 1975. godine upotrebljava kao jedan od elemenata koji povezuju dvije hrvatske crkve s karolinškim primjerima u Europi. Uz *westwerk*, Goss se osvrće i na sličnost u funkciji povlačeći paralele između ukopa u zapadnim zdanjima Sv. Marije u Crkvini i Sv. Stjepana na Otoku te povlaštenih vladarskih ukopa u karolinškim crkvama, koji su se također izvodili ispred ulaza u crkvu ili u njezinom zapadnom zdanju.¹⁶⁷ Uz navedeni funerarni karakter spominje i povezanost hrvatskih titulara te njihovih funkcija (Sv. Marija i Sv. Stjepan) s onima u karolinškom svijetu.¹⁶⁸ Dakle, relevantna obilježja dviju hrvatskih crkava, uključujući i zapadno zdanje, stavljena su u funkciju naglašavanja povezanosti hrvatske srednjovjekovne monumentalne arhitekture s onom zapadnoeuropskom. Stoga i ne iznenađuje da naglasak nije na problematici korištenog termina niti njegovoj

---

¹⁶⁵ Na tu se grešku osvrće u kasnijem radu. Vidi: Vladimir P. Goss, „Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije,” *Ethnologica Dalmatica* 19, (2012): 144.

¹⁶⁶ Vladimir P. Goss, „The ‘Croatian Westwork’ revisited,” *Ars* 43, (2010): 7.

¹⁶⁷ Navodi da se Pipin Mali htio pokopati ispred crkve St. Denis te da je Karlo Veliki, želeći svojem ocu pružiti ipak malo monumentalniji ukop, dao izgraditi trijem ispred crkve. Vidi: Goss, „Two Mausolea,” 9.

¹⁶⁸ Marija je imala važno mjesto u karolinškoj liturgiji, a i sama palatinska kapela u Aachenu posvećena je njoj. S druge strane, najveće blago palatinske kapele bila je relikvija sv. Stjepana. Popularnost tog imena autor vidi i u imenima hrvatskih vladara u 10. i 11. stoljeću (Stjepan Miroslav, Stjepan Držislav, Stjepan I, Stjepan II). Vidi: Goss, „Two Mausolea,” 8.

definiciji ili funkciji, već gotovo isključivo na isticanju sličnosti dvaju srednjovjekovnih arhitektonskih programa.

U svojem daljnjem radu autor se nastavlja baviti primjerima crkava s *westwerkom*, no u jednom sasvim novom kontekstu. Naime, glavna odrednica njegovog rada i istraživanja u nadolazećim godinama postaje podjela srednjovjekovne crkvene arhitekture u Hrvatskoj te naglašavanje razlika između predromanike, rane romanike i zrele romanike. Tako u razdoblju predromanike razlikuje dvije glavne skupine crkava: one nastale pod utjecajem baštine i tradicije te one koje su se razvile pod utjecajem karolinškog Zapada. Prvu naziva tradicionalnom predromaničkom skupinom, a drugu vladarskom (kasnije kraljevskom) predromaničkom skupinom. U svojim radovima iz 1970-ih, 1980-ih ali i 2000-ih godina sve više razrađuje navedenu podjelu, ali i elaborira pojam *westwerka*. I dalje ga upotrebljava paralelno uz pojmove zapadni aneks, zapadni masiv i narteks, no u kontekstu navedene podjele pojam *westwerka* ipak dopunjava konkretnijim odrednicama – prije svega funkcionalnim, a zatim nešto manje i terminološkim.

Razlog detaljnijeg bavljenja pojmom *westwerk* i njegove razrade ovaj put leži u činjenici da je on u spomenutoj podjeli arhitekture jedan od ključnih razlikovnih elemenata. Upravo putem njega autor definira vladarsku predromaničku skupinu pribrajući joj neke od ključnih hrvatskih spomenika s naglašenim zapadnim zdanjem. Tako u navedenu skupinu svrstava Sv. Mariju u Crkvini (sl. 22a-22d), crkvu na Lopuškoj Glavici (sl. 27a i 27b), Sv. Spas na vreli Cetine (sl. 28a-28f), Sv. Ceciliju na Stupovima u Biskupiji (sl. 29), Sv. Martu u Bijaćima (sl. 24), crkvu u Žažviću (sl. 26), katedralu u Biogradu (sl. 30), crkvu u Koljanima (sl. 32) i crkvu u Bukorovića podvornici (sl. 31). Kao glavnu zajedničku karakteristiku navodi upravo „zapadni masiv u obliku dvokatnog '*westwerka*' [...] pred kojim se diže višekatni toranj ili – u reduciranim primjerima – pojava tornja samog“.¹⁶⁹ Već se ovdje može primijetiti ideja redukcije koja je bila itekako zastupljena i problematična u njemačkoj historiografiji, a u tom kontekstu autor kasnije

---

¹⁶⁹ No redovito dodaje kako se primjeri zapadnih zdanja pojavljuju i izvan vladarske skupine: Sv. Marija i Sv. Stjepan u Solinu u tradicionalnoj predromaničkoj skupini te Sv. Petar i Mojsije u Solinu i Sv. Vid kod Dobrinja u ranoromaničkoj skupini. Vidi: Vladimir P. Goss, „Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike“, u *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, ur. Tomislav Marasović (Split: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978), 139.

iz njemačke historiografije preuzima i vrlo popularan pojam *vollwestwerk*.¹⁷⁰ U kasnijim radovima Goss dodatno razrađuje podjelu predromaničke arhitekture, a posebice se bavi vladarskom predromaničkom skupinom i njezinim glavnim razlikovnim elementom – *westwerkom*.¹⁷¹

Budući da *westwerk* u Gossovima radovima postaje ključni element za razradu podjele predromaničke arhitekture, on mu posvećuje sve više prostora te proširuje područje njegovog istraživanja. Tako se već 1978. godine u svoja dva teksta o starohrvatskoj arhitekturi u kontekstu europske predromanike osvrće na dvije najpopularnije funkcije *westwerka* koje se ističu u njemačkoj i francuskoj historiografiji – onu Heitzovu o kultu Spasitelja i njemačku tezu o carskoj crkvi (*Kaiserkirche*).¹⁷² No, autor dodaje da se navedene funkcije ne mogu u potpunosti primijeniti na granična područja karolinške arhitekture, pa tako kaže da se na tim područjima *westwerk* modificira i gradi kao vladarska ili plemenitaška crkva, a često ima obrambenu te funerarnu funkciju.¹⁷³

Goss se u svojim radovima ipak i dalje uglavnom koncentrira na oblikovnu komponentu zapadnih zdanja, pa tako redovito – pogotovo u ranijim radovima – spominje da *westwerk*, osim njegovog tornja, nije bio vidljiv izvana jer se nalazio pod istim krovom kao i lađa. Zanimljivo je da u tom kontekstu zaključuje kako je zbog takvog načina oblikovanja taj arhitektonski element mogao biti i izostavljen ako „sadržaj nije izričito tražio njegovu pojavu”.¹⁷⁴ Također, navodi da uvođenje *westwerka* zapravo predstavlja sadržajno obogaćenje u smislu organizacije spomenika i estetsko obogaćenje u smislu naglašavanja zapadne fasade i ravnoteže dviju istaknutih masa: *westwerka* i svetišta.¹⁷⁵

---

¹⁷⁰ Navodi da je najbolji očuvani *westwerk* na tlu Hrvatske – onaj Sv. Spasa na vrelu Cetine – zapravo „neka vrsta redukcije *vollwestwerka*”. Vidi: Vladimir P. Goss, *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800.-1200.: pogled s jugoistoka* (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2010), 70.

¹⁷¹ U kasnijim radovima Goss vladarsku predromaničku skupinu dijeli na tri manje podskupine. U prvu podskupinu smješta Sv. Martu, crkvu u Koljanima, Žažviću i Crkvinu kraj Biskupije, za koje kaže da se datiraju u ranije 9. stoljeće. Drugoj podskupini, koju smješta u sredinu 9. stoljeća, pribraja Sv. Ceciliju, crkvu na Lopuskoj Glavici, crkvu u Bukorovića podvornici, Sv. Spas na vrelu Cetine, Sv. Mariju u Blizni i katedralu u Biogradu. Autor naglašava da se radi o kompaktnoj skupini koju obilježavaju *westwerk*, svodovi i obli kontrafori te smatra da navedene crkve predstavljaju najvažniji hrvatski doprinos povijesti predromaničke arhitekture. Pod trećom podskupinom Goss navodi crkvu u Loboru iz 9. koja je zasad jedina crkva sa zapadnim zdanjem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Vidi: Goss, „Croatian Westwork,” 6-10.

¹⁷² Goss, „Značaj starohrvatske arhitekture,” 139.

¹⁷³ Isto, 139.

¹⁷⁴ Isto, 140.

¹⁷⁵ Isto, 140.

U novijim se radovima također osvrće i na terminološku problematiku citirajući prije svega Lobbedeya i njegovo razlikovanje pojmova *westwerk* i *westbau*. Tako u tekstu *The „Croatian Westwork“ Revisited* iz 2010. kaže da bi brojna zapadna zdanja hrvatskih crkava trebalo nazivati upravo pojmom *westbau*,¹⁷⁶ a kasnije čak sa sigurnošću kaže da „ono što nalazimo pri Sv. Mariji na Otoku svakako nije *westwerk*, već *westbau* [...], a i Crkvina se približuje istom konceptu“.¹⁷⁷ No i nakon te konstatacije i dalje se koristi uobičajenim terminima, posebice terminom *westwerk*. Terminološka nedosljednost po pitanju zapadnih zdanja jedna je od čestih karakteristika Gossovih radova. Tako se, primjerice, i u nekim recentnim radovima koristi terminima vanjski i unutarnji narteks u kontekstu zapadnog zdanja Sv. Stjepana na Otoku.¹⁷⁸ No, autor u jednom od svojih radova objašnjava da se u slučaju *westwerka* radi o širokom području istraživanja i da se njegovo oklijevanje pri uporabi termina, posebice termina *westwerk* i zapadni masiv, može objasniti u kontekstu Lobbedeyeve distinkcije između pravog *westwerka* i ostalih oblika zapadnih zdanja, a da se ta situacija može primijeniti i na hrvatske primjere.¹⁷⁹

Još jedna od zanimljivih teza kojom se Goss bavio u svojim radovima je i ona o *westwerku* kao antikarolinškom elementu. Kako kaže, karolinška arhitektura trebala bi odražavati ideju *renovatio* i *more romano* te slijediti i „oživljavati“ starije, imperijalne oblike poput onih ranokršćanskih ili ranobizantskih. Inovativni aspekt karolinške arhitekture, a pod time autor prije svega navodi *westwerk*, po njemu ne odgovara tom principu i samim time nije karolinški, već antikarolinški.¹⁸⁰

Gossov rad važan je za aktualiziranje teme *westwerka* u hrvatskoj povijesti umjetnosti, no njegova istraživanja ne koncentriraju se toliko na samu problematiku pojma i upotrebe istog u kontekstu hrvatske arhitekture, već se autor uglavnom usredotočuje na *westwerk* kao oblikovni element s nekoliko osnovnih funkcija koje preuzima iz njemačke i francuske historiografije te ih primjenjuje na hrvatske primjere. Takav pristup odgovara glavnom težištu njegovog rada, a to je razrađivanje podjele hrvatske predromaničke arhitekture u kojoj je upravo pojam *westwerka* glavni razlikovni element.

---

¹⁷⁶ Goss, „Croatian Westwork“, 13.

¹⁷⁷ Goss, „Dva hrvatska kraljevska mauzoleja“, 145.

¹⁷⁸ Vladimir P. Goss, *Četiri stoljeća*, 33.

¹⁷⁹ Isto, 69.

¹⁸⁰ Isto, 71.

3.2. Istraživanje pojma i problematike *westwerka* u radu Miljenka Jurkovića

Zaokret od formalnog aspekta promatranja zapadnih zdanja u hrvatskoj predromaničkoj arhitekturi prema funkcionalnom aspektu realizira se u radu Miljenka Jurkovića. On temu *westwerka* u hrvatskoj predromanici diže na jednu sasvim novu razinu te je obogaćuje različitim pristupima, čineći tako pojam *westwerka* u hrvatskoj povijesnoumjetničkoj historiografiji potpunijim i profiliranijim.

Pojmom *westwerka* prvi se puta bavi u radu *Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu* iz 1986. godine u kojem odmah na početku naglašava važnost liturgijske funkcije pri oblikovanju srednjovjekovne arhitekture.¹⁸¹ Kaže kako je upravo taj aspekt bio zanemarivan u dotadašnjem istraživanju srednjovjekovne arhitekture na hrvatskom prostoru koje se uglavnom baziralo na formalnim aspektima s ciljem stvaranja ujednačene tipologije. Forma i povijesni razvoj oblika te njihova klasifikacija bili su u dotadašnjim istraživanjima sami sebi svrhom, a Jurković uviđa da su oni samo posljedica liturgijske funkcije te da je promjena te funkcije ono što valja pratiti i na temelju čega valja istraživati crkvenu arhitekturu.

Stoga se on u svojem radu odmiče od tlocrtne klasifikacije i promatra cjelokupni prostorno-vremenski koncept u kojem je sporna arhitektura nastala. Štoviše, kritizira morfološke klasifikacije arhitekture na istočnoj obali Jadrana jer, kako kaže, sugeriraju da je dotični umjetnički prostor u promatranom vremenu bio jedinstven, što nikako nije točno.¹⁸² Naime, Jadran se dijelio na dvije političke cjeline – Hrvatsku kneževinu i bizantsku temu Dalmaciju. Osim dviju različitih političkih ustroja postojale su i dvije različite liturgije koje su posljedično uvjetovale i različite pojavne oblike u arhitekturi. Jurković se stoga u svojem radu, između ostalog, bavi upravo iščitavanjem tih funkcionalnih razlika iz formalnog jezika arhitekture te na temelju zaključaka rekonstruira povijesno-umjetnički, liturgijski i politički kontekst onog vremena.

Tako ističe da se na prostoru Hrvatske kneževine od 9. stoljeća na zapadnom pročelju crkava grade *westwerki*, a na istočnom dijelu često tri apside od kojih svaka ima oltar, što

---

¹⁸¹ Miljenko Jurković, „Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu,“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, (1986-87): 62.

¹⁸² Miljenko Jurković, „O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća,“ *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 15, (1992): 66.

upućuje na korištenje zapadne liturgije i dodatno dokazuje povezanost s franačkom državom.¹⁸³ S druge strane, u 9. stoljeću u Dalmaciji nema *westwerka*, a istočna se liturgija koristi starim ranokršćanskim načelom jednog oltara u crkvi, pa se tako u slučaju postojanja triju apsida radi o jednoj apsidi i dva bočna prostora – protezisu i dijakonikonu.¹⁸⁴ Također, u crkvenoj arhitekturi Dalmacije graditelji se bave temom kupole, dok je u Hrvatskoj kneževini u 9. stoljeću nema. Jurković napominje da tek u 10. i 11. stoljeću dolazi do miješanja utjecaja i do izmjenjivanja arhitektonskih oblika, pa se tako u Dalmaciji u 11. stoljeću javlja *westwerk* na Sv. Lovri u Zadru (sl. 35), a u Hrvatsku u 10. stoljeću ulazi kupola i to na primjeru solinskog Sv. Stjepana (sl. 33). Kao moguće uzroke za navedenu simbiozu navodi širi proces pokršćavanja krajem 9. stoljeća, ulazak rimske liturgije u dalmatinsku crkvu te prisutnost hrvatskih vladara u Dalmaciji putem darovnica.¹⁸⁵

Na tim zaključcima Jurković izdvaja crkve s *westwerkom* karakteristične za prostor Hrvatske kneževine u 9. stoljeću te ih sagledava s različitih aspekata, posebice onog funkcionalnog. U svojem se istraživanju i zaključcima koristi metodom analogije i komparativne analize materijala te ne nagađa o datacijama, već se oslanja na informacije koje proizlaze iz analize dostupne građe, kako arhitektonske, tako i one skulpturalne. Na temelju analiziranog materijala dolazi do zaključka da u prvoj polovici 9. stoljeća iz akvilejskog kruga kreće proces pokršćavanja Hrvata i to pod franačkim patronatom,¹⁸⁶ a taj se proces odražava u crkvenoj arhitekturi i plastici tog vremena, ali i štovanju franačko-akvilejskih svetaca te imenima svećenika koji djeluju na Jadranu.¹⁸⁷

Tako od novoizgrađenih crkava u valu pokršćavanja izdvaja crkvu Sv. Marije na Crkvini (sl. 22a-22d), crkvu Sv. Marte u Bijaćima (sl. 24) i onu Sv. Jurja na Putalju od koje je preostala samo skulptura koja pokazuje analogije s Akvilejom. Za Crkvinu navodi

---

¹⁸³ Miljenko Jurković, „Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, (1988): 43.

¹⁸⁴ Jedina iznimka od tog pravila je Sv. Donat u Zadru. Vidi: Jurković, „Problem kontinuiteta“, 43.

¹⁸⁵ Osim razlika, Jurković naglašava i sličnosti. Tako navodi da su one vidljive u tehnikama gradnje, dekorativnim sustavima i pojedinim arhitektonskim oblicima te osobito u skulpturi. Kako kaže, navedeni elementi „ionako ne sudjeluju u definiranju stila te sasvim jasno proizlaze iz zajedničke baštine cjelokupnog tla.“ Vidi: Jurković, „Problem kontinuiteta“, 44.

¹⁸⁶ Miljenko Jurković, „Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj“, u *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak (Zagreb: Nakladni Zavod Matice Hrvatske, 1995), 121.

¹⁸⁷ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća* (Zagreb: Muzejsko-galerijski centar - Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992), 25.

da je prva zajamčena troapsidalna crkva u Hrvatskoj iz 9. stoljeća od sačuvanih koja uz to pokazuje da se u njoj primjenjuje zapadni ritus, a za njezin monumentalni *westwerk* kaže da je dodan naknadno, ali sasvim sigurno brzo nakon podizanja crkve.¹⁸⁸ Isto vrijedi i za zapadno zdanje Sv. Marte. I Crkvina i Sv. Marta u tlocrtnoj dispoziciji, a posebno u načinu izvođenja svetišta, pokazuju direktne veze s akvilejskim prostorom, što dodatno učvršćuje tezu o ishodištu procesa pokršćavanja.¹⁸⁹

No, budući da *westwerk* očito nije uveden na hrvatske prostore s prvim valom pokršćavanja, Jurković se nastavlja baviti njegovom genezom i podrijetlom pokušavajući otkriti izvorište tog arhitektonskog oblika na hrvatskom tlu. U tom kontekstu razvija hipotezu o monahu Gottschalku, velikom misliocu ranosrednjovjekovne Europe, koji sredinom 9. stoljeća boravi na Trpimirovom dvoru i možda prenosi ideju o *westwerku* na hrvatski prostor.¹⁹⁰ Tako zaključuje da *westwerk* nije nastao pod utjecajem karolinške arhitekture, već da u Hrvatsku dolazi kao gotov proizvod s točno određenim programiranim namjerama, gotovo kao politički čin te da se stoga njegova geneza ne može pratiti na hrvatskom tlu.¹⁹¹

Prisutnost *westwerka* u hrvatskoj srednjovjekovnoj arhitekturi prati upravo od vremena Trpimira, odnosno polovice 9. stoljeća. On u Hrvatsku dovodi red benediktinaca za koje preuređuje postojeća zdanja, od kojih je nama poznat kompleks u Rižinicama te crkva u Žažviću. Od novoizgrađenih zdanja iz Trpimirovog doba poznata nam je crkva na Lopuskoj glavici (sl. 27a-b). Ona je prva u nizu posebne skupine crkava koje sve pokazuju nekoliko zajedničkih značajki: oble kontrafore koji su specifičnost hrvatske ranosrednjovjekovne arhitekture, zatim svodove koji se daju naslutiti iz ostataka sedre te naposljetku *westwerka* koji je inkorporiran u njihovu građu. Ostale četiri crkve s istim značajkama grade se u vrijeme kneza Branimira, a to su: crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine (sl. 28a-28f), Sv. Cecilija na Stupovima (sl. 29), crkva u Bukorovića podvornici („četvrta crkva na Biskupiji“) (sl. 31) te katedrala u Biogradu (sl. 30). Navedene crkve oduvijek su privlačile pažnju zbog svojih specifičnih

---

¹⁸⁸ I on ga ovdje naziva „mauzolejem hrvatskih vladara“. Vidi Jurković, „O arhitekturi“, 67.

¹⁸⁹ Građevinski prototip za Sv. Martu Jurković vidi u crkvi Sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi, a uzor za Crkvinu nalazi u Fuldi. Vidi: Jurković, „Crkve s *westwerkom*“, 78.

¹⁹⁰ Isto, 79.

¹⁹¹ Miljenko Jurković, „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici“, *Starohrvatska prosvjeta* 22, (1997): 69.

obilježja,¹⁹² no Jurković je prvi koji je sve teze o njima spojio u jednu jedinstvenu sliku i promatrao ih u kontekstu uvođenja karolinškog kulturnog ceremonijala na hrvatski dvor.

Najvažnijeg predstavnika među njima, Sv. Spas na vrelu Cetine, kao najočuvaniji primjer iz navedene skupine spomenika obrađuje u posebnom radu iz 1995. godine u kojem se detaljno osvrće na problematiku *westwerka* u hrvatskoj predromanici.¹⁹³ U tom se tekstu, uz onaj o crkvama s *westwerkom* na istočnom Jadranu, Jurković još jednom profilira kao jedini hrvatski povjesničar umjetnosti koji se temeljito i sustavno bavi temom *westwerka* u hrvatskoj arhitekturi promatrajući je iz različitih aspekata, ponajviše onog funkcionalnog, na čijem tragu naposljetku dolazi do značajnih zaključaka za hrvatsku ranosrednjovjekovnu povijest.

Tako detaljno obrađuje odnos forme i funkcije na primjeru *westwerka*, raspravlja o mogućem načinu njegovog realiziranja u Hrvatskoj kneževini, o paragenezama i kronologiji oblika, održanju i transformacijama *westwerka* na hrvatskom prostoru te naposljetku promatra *westwerk* kao programatski čin instaliranja karolinške vlasti. Također, jedini se osvrće na terminološku problematiku i najvažnije teze njemačkih i francuskih povjesničara umjetnosti o pojmu *westwerka*.

Pojam funkcije u Jurkovićevom se radu generalno etablira kao jedan od ključnih čimbenika u razumijevanju *westwerka*. On je smatra odlučujućom za objašnjavanje tog arhitektonskog oblika kao i za određivanje njegovog podrijetla i vremena nastanka.¹⁹⁴ U svojem se radu tako osvrće na najzastupljenije teze o funkciji u relevantnoj europskoj historiografiji¹⁹⁵ te ih primjenjuje na hrvatske primjere. Tako na primjeru crkve Sv. Spasa izdvaja nekoliko ključnih funkcija *westwerka* u Hrvatskoj koje nadopunjuje zaključcima o ostalim hrvatskim crkvama.

---

¹⁹² O njima je pisao i Ivo Petricioli. Vidi: Ivo Petricioli, „Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblikom kontraforima,“ u *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka: znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI*, ur. Željko Rapanić (Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1984), 221-226.

¹⁹³ Miljenko Jurković, „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici,“ *Starohrvatska prosvjeta* 22, (1997): 55-80.

¹⁹⁴ Također navodi zanimljivu misao da je porijeklo *westwerka* prije svega funkcionalno te da je upravo strogo provođenje funkcionalnost izazvalo postojeći svojevrsni nesklad u predromaničkoj arhitekturi. Vidi: Jurković, „Crkve s *westwerkom*,“ 81-84.

¹⁹⁵ Ističe Möbiusovu sintezu funkcija u četiri kategorije: *westwerk* kao zapadni kor (Westchor), župna crkva (Pfarrkirche), carska crkva (Kaiserkirche) i obrambena crkva (Wehrkirche). Spominje i ostale teze, poput one o *westwerku* kao samostalnoj Spasiteljevoj crkvi te onu o privatnoj crkvi (Eigenkirche). Vidi: Jurković, „Sv. Spas,“ 60-61.

U prvom redu spominje tako funkciju kripe u prizemlju u kojem se ukapaju osobe visokog ranga ili se u njemu čuvaju relikvije titulara. Iako ne postoje dokazi o ukopu u prizemlju zapadnog zdanja Sv. Spasa, Jurković dokazuje za postojanje kripe pronalazi u činjenici da je taj prostor bio presvođen. S druge strane, navodi da navedenu funkciju itekako dokazuje *westwerk* Sv. Stjepana na solinskom Otoku u čijem je prostoru pokopana hrvatska kraljica Jelena te ukopi u Crkvini.¹⁹⁶ Nadalje, analizirajući kat u zapadnom zdanju Sv. Spasa, točnije usku polukružnu nišu na južnom zidu zvonika (sl. 28f), Jurković dolazi do zaključka da je dotični *westwerk* imao i liturgijsku funkciju.¹⁹⁷ Naposljetku izdvaja činjenicu da se kat *westwerka* u crkvi Sv. Spasa emporom otvara prema crkvi te u tom obilježju vidi jasnu poveznicu s njemačkim primjerima i funkcijom *Kaiserkirche* odnosno funkcijom privatne crkve (*Eigenkirche*). Kako kaže, „to je mjesto s kojeg dostojanstvenik, bilo crkveni ili sekularni [...] može pratiti liturgiju na glavnom oltaru crkve“.¹⁹⁸ Toj tezi na primjeru Sv. Spasa u prilog dodatno govori sačuvani ulomak oltarne pregrade na kojem se spominje da je dotičnu crkvu dao opremiti župan Gastika, visoki dostojanstvenik hrvatskog dvora u 9. stoljeću.¹⁹⁹ Jurković stoga zaključuje da je Sv. Spas bila privatna crkva župana Gastike s čije je emfore u *westwerku* on pratio liturgiju na glavnom oltaru.²⁰⁰ No, ističe da je dotični *westwerk* mogao imati i župni karakter koji se često povezivao s funkcijom privatnih crkava.²⁰¹

U svojem se radu Jurković posebno osvrće i na ideju redukcije odnosno pojam atrofiranog *westwerka* na hrvatskom tlu. Smatra da *westwerk* na hrvatski prostor dolazi upravo u atrofiranom obliku koji je u to vrijeme već bio zastupljen u karolinškom carstvu te da ideja o takvom *westwerku* u Hrvatsku pristiže upravo posredstvom već spomenutog monaha Gottschalka.²⁰² Prateći daljnju transformaciju tog arhitektonskog oblika u vremenu rane romanike, autor navodi zanimljivu ideju o tome da aksijalni zvonici, poput onog u crkvi Sv. Vida u Dobrinju na Krku (sl. 38), predstavljaju konačnu redukciju ideje *westwerka*, čemu u prilog posebno govori empora na katu zvonika Sv. Vida.²⁰³ U kontekstu transformacije

---

¹⁹⁶ Jurković, „Crkve s westwerkom“, 82.

¹⁹⁷ Navodi da se nikako ne radi o elementu raščlambe zida jer se niša javlja samo na južnom zidu i ne kreće od poda, već od visine na koju je bilo uobičajeno postavljati maleni oltar ili relikvijar. Također, povlači paralele s orijentacijom Sv. Kvirina u Krku. Vidi: Jurković, „Sv. Spas“, 63.

¹⁹⁸ Isto, 63.

¹⁹⁹ Isto, 63.

²⁰⁰ Jurković, *Od Nina do Knina*, 31.

²⁰¹ Jurković, „Sv. Spas“, 64.

²⁰² Jurković, „Crkve s westwerkom“, 81.

²⁰³ Jurković, „Sv. Spas“, 70. Primjeru krajnje redukcije *westwerka* pridodaje i zvonik katedrale u Biogradu.

spominje i pojam toranj-portik za koji kaže da je nastao evolucijom predromaničkog *westwerka* u ranoromanički, a kao glavni primjer navodi zapadno zadnje Sv. Stjepana na Otoku (sl. 33). Navodi da dotični *westwerk* nema oblik ranijih *westwerka*, već da se strukturalno, oblikovno i prostorno izdvaja od tijela crkve čime se približava romaničkim toranj-porticima koji su po obliku i dijelom po funkciji evolutivni derivat *westwerka*.²⁰⁴

U svojim radovima o *westwerku* Jurković se osvrće i na terminološku problematiku korištenih pojmova u hrvatskoj historiografiji. Tako navodi da se prizemlje *westwerka* ne može nazivati atrijem, narteksom ili endonarteksom, već kriptom, a da se kao sinonimi terminu *westwerk* mogu upotrebljavati pojmovi „zapadno zdanje“ te „zapadni masiv“.²⁰⁵ Sam autor redovito inzistira upravo na pojmu *westwerk* te kaže kako ga je važno pravilno primjenjivati upravo stoga što je, kao i svaki termin, označen funkcijom koja ga određuje.²⁰⁶

Jurković se, dakle, na mnogo pragmatičnijoj razini bavi pojmom *westwerka*. Prilikom analize, istraživanja i usporedbi koncentrira se na funkciju promatranih zdanja tj. njihovu svrhu i vremensko-prostorni kontekst. Promatrajući *westwerk*, raspoznaje elemente upravne strukture i feudalnih odnosa kakvi ne postoje u bizantskoj Dalmaciji te uočava crkvenu liturgijsku praksu koja je karakteristična za Zapad.²⁰⁷ Tako dolazi do zaključka da se radi o arhitekturi koja je rezervirana za najviši društveni sloj, a putem koje se može pratiti povezanost s karolinškim svijetom. Posebno ističe karolinšku simbiozu crkvene i svjetovne vlasti koja se, kako zaključuje, reflektira upravo u arhitekturi. Stoga i na primjeru hrvatske arhitekture, odnosno crkava s *westwerkom*, uočava čin programatskog instaliranja karolinške vlasti na hrvatskim prostorima, a *westwerk* vidi kao arhitektonski okvir za provođenje karolinške politike.²⁰⁸ Kako kaže, kroz njega se ne glorificira samo Spasitelj i vladar, već on čini sredstvo za uspostavljanje vlasti.²⁰⁹ Tako u njegovim radovima *westwerk* nije više samo forma za potkrepljivanje klasifikacije, već simptom za tumačenje gospodarsko-političkih i kulturoloških veza s karolinškim svijetom u promatranom vremenu.

---

²⁰⁴ Isto, 72.

²⁰⁵ Jurković, „Crkve s *westwerkom*“, 82. i 10 S 59

²⁰⁶ Jurković, „Sv. Spas“, 59.

²⁰⁷ Isto, 73.

²⁰⁸ Isto, 74.

²⁰⁹ Isto, 74.

3.3. *Westwerk* kao formalna kategorija u radu Tomislava Marasovića

Tomislav Marasović još je jedan autor koji se u svojim radovima detaljnije bavi karolinškim utjecajem na hrvatskom tlu, no iz sasvim druge perspektive – njegovi radovi i istraživanja baziraju se na tipološkoj analizi i formalnim kategorijama srednjovjekovne arhitekture, a u tom okviru bavi se i pojmom *westwerka*. Njega prvi puta spominje u radu *Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji* iz 1989. godine i to u kontekstu datacije spomenika i utvrđivanja karolinškog utjecaja na promatranim spomenicima.

U svojim se radovima o karolinškom utjecaju u hrvatskoj srednjovjekovnoj arhitekturi pretežito koncentrira na pojam i oblikovanje aksijalnih zvonika na zapadnim crkvenim pročeljima. Smatra ih jednim od ključnih elemenata za dokazivanje karolinške prisutnosti na hrvatskom prostoru te ih analizira s formalnog aspekta opisujući njihove tlocrtno-prostorne karakteristike, pri čemu ih promatra i obrađuje zasebno od *westwerka*. Analizirajući arhitekturu zvonika na hrvatskom tlu i uspoređujući je s onom u karolinškom svijetu, zaključuje da su crkve s jednim zvonikom na pročelju „morfološka specifičnost starohrvatske arhitekture u Dalmaciji“, a crkvu Sv. Spasa spominje kao ključni primjer tog tipa.

S druge strane, pojmu *westwerka*, kao još jednom obliku na temelju kojeg zaključuje o karolinškom utjecaju, pristupa s određenim odmakom te se znatno češće koristi pojmom „predbrod“. Njegovu uporabu objašnjava činjenicom da se isti taj pojam pojavljuje u terminologiji drugih jezika, a kao primjere navodi *avant-nef* i *antechiesa*.²¹⁰ Osvrćući se na terminologiju u okviru zapadnih zdanja, spominje kako je u svojim dotadašnjim radovima za dotični arhitektonski oblik upotrebljavao termin narteks, no prihvaća napomenu M. Jurkovića koji, kako kaže, s pravom upozorava da se u kontekstu *westwerka* ne mogu upotrebljavati pojmovi poput atrija, narteksa ili endonarteksa.²¹¹ Bez obzira na to Marasović se u svojim radovima i dalje na pojedinim mjestima koristi terminom narteks pri opisu zapadnih zdanja, pa ga tako, primjerice, u radu iz 1994. spominje u okviru crkve Sv. Spasa.²¹² Uz navedene pojmove

---

²¹⁰ Tomislav Marasović, „Westwerk u hrvatskoj predromanici,“ u *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža: zbornik radova*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić (Zagreb: Muzejsko-galerijski centar: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996), 217.

²¹¹ Kao zanimljivost spominje činjenicu da je Toma Arhidakon u svojem djelu *Historia Salonitana* za zapadno zdanje crkve Sv. Stjepana u Solinu upotrebljavao naziv atrij. Vidi: Marasović, „Westwerk,“ 217.

²¹² Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji* (Split: Književni krug, 1994), 195.

koristi se još i pojmom „predvorje“ opisujući zapadno zdanje Sv. Love u Zadru,²¹³ odnosno pojmom „zapadno predvorje“ u općem kontekstu zapadnih zdanja,²¹⁴ a kao objedinjujući pojam za zvonik i *westwerk* upotrebljava naziv „zapadni korpus“.²¹⁵

Baveći se zapadnim zdanjima Marasović u središte istraživanja postavlja dvije crkve – onu Sv. Spasa na vrelu Cetine te crkvu Sv. Lovre u Zadru. Zbog stupnja očuvanosti smatra ih ključnima za proučavanje zapadnih korpusa i karolinškog utjecaja na hrvatskom tlu. U svojim istraživanjima pristupa im prvenstveno s formalnog aspekta, detaljno analizirajući njihove tlocrtne i prostorne karakteristike.

U toj se analizi dotiče i funkcije navedenih zdanja, pri čemu se oslanja na najzastupljenije teze iz njemačke i francuske historiografije.²¹⁶ Tako navodi da se na primjeru zapadnog zdanja Sv. Spasa može prepoznati kriptu u prizemlju u kojoj su, kako pretpostavlja, mogli biti pokopani župan Gastika i njegova obitelj.²¹⁷ Nadalje, s katom dotičnog *westwerka* povezuje već uobičajene funkcije kulta Spasitelja te funkcije privatne odnosno carske crkve. O liturgijskoj funkciji tako zaključuje na temelju titulara Sv. Spasa, a zanimljivo je da navodi kako na katu nema tragova oltara te ne spominje polukružnu nišu na južnom zidu zvonika.²¹⁸ S druge strane, u kontekstu privatne crkve ponavlja već postojeću pretpostavku o županu Gastiki koji s prvog kata *westwerka* prati liturgiju na glavnom oltaru, o čemu zaključuje na temelju otvora kojim se kat *westwerka* otvara prema brodu crkve.²¹⁹ Za crkvu Sv. Lovre u kontekstu funkcije zapadnog zdanja samo kratko navodi kako se tu, kao i u Sv. Spasu, nalazila loža za uglednike koji su u tom prostoru prisustvovali crkvenom obredu.²²⁰ Nadalje, zanimljivu tezu o funkciji iznosi

---

²¹³ Isto, 196.

²¹⁴ Isto, 200.

²¹⁵ Navedena distinkcija i terminologija vidljiva je u sljedećoj rečenici: „Karolinški utjecaj [...] u crkvenom graditeljstvu najviše dolazi do izražaja u oblikovanju zapadnog korpusa ranosrednjovjekovnih crkava i to pojavom zvonika [...] te prisustvom osebnog arhitektonsko-liturgičkog oblikovanja prostora ispred glavnog crkvenog broda. U historiografiji se tog razdoblja uvriježio naziv *westwerk* za cjelokupni zapadni korpus predromaničkih crkava, koji uključuje zapadne kule (zvonike) i dvoetažni prostor ispred glavnog crkvenog broda (za koji se u arhitektonskoj terminologiji ponegdje uvriježio termin „predbrod“. Vidi: Marasović, *Graditeljstvo*, 193.

²¹⁶ Marasović, „Westwerk“, 220.

²¹⁷ Izvodi navedenu pretpostavku uz navod da u tom prostoru nisu pronađeni ostaci grobova. Vidi: Marasović, „Westwerk“, 220.

²¹⁸ Isto, 220.

²¹⁹ Isto, 220.

²²⁰ Isto, 222.

analizirajući rotundu u Ošlju (sl. 36), čiji predbrod smatra zasebnom crkvom koja se može dokazati postojanjem dvojnog korpusa – centralnog i longitudinalnog.²²¹

Budući da se u većini svojih radova o karolinškom utjecaju na hrvatsku crkvenu arhitekturu usredotočuje na oblikovne karakteristike i tipologiju, zanimljivo je kako na kraju ipak zaključuje da pojava zvonika i *westwerka* nije vezana uz određeni tip crkve, već uz njihovu funkciju, pa se, kako navodi, „takovo osebujno oblikovanje zapadnog korpusa javlja u različitim morfološkim grupama od centralne rotonde, preko jednobrodne građevine [...] do raznih tipskih varijanti trobrodskih bazilika“.²²²

Osim Sv. Spasa i Sv. Lovre, u kontekstu crkava s *westwerkom* spominje i ostale primjere poput Lopuške glavice, Sv. Cecilije na Stupovima, Žažvića, Sv. Stjepana na Otoku te Sv. Petra i Mojsija u Solinu, no njima se ne bavi detaljnije, već samo navodi njihova osnovna obilježja i poznate činjenice. Zanimljivo je da se pri navođenju dotičnih crkava distancira od pripisivanja *westwerka* istima, pa redovito spominje kako se određenoj crkvi „pripisuje“ ili se na njoj „naslućuje“ *westwerk*.²²³

Nadalje, Marasović se u svojem radu kratko osvrće i na tezu o redukciji *westwerka* pri čemu preuzima Jurkovićeve zaključke o atrofiranom *westwerku* koji kao takav stiže na hrvatsko tlo, no dovodi u pitanje tezu o monahu Gottschalku i crkvi u Fuldi (sl. 23) kao uzoru za arhitektonsko oblikovanje Crkvine.²²⁴ Analizirajući obilježja hrvatskih *westwerka* zaključuje kako bi se u tom kontekstu moglo govoriti i o „specijalnom dalmatinskom (starohrvatskom) oblikovanju zapadnog korpusa kao regionalnoj odlici tog kraja“.²²⁵

Marasović se, dakle, prilikom analize karolinškog utjecaja na hrvatskom prostoru zadržava na tlocrtnoj tipologiji te formalnim i tipološkim kategorijama crkvene arhitekture. *Westwerk* stoga obrađuje kao jedan od dva ključna formalna elementa u oblikovanju zapadnog crkvenog pročelja te ga promatra gotovo isključivo s oblikovnog aspekta. Tek se povremeno dotiče funkcije, preuzimajući pritom ključne teze iz postojeće historiografije. Pojam *westwerka*

---

²²¹ Isto, 221.

²²² Isto, 222.

²²³ Isto, 220.

²²⁴ Isto, 219.

²²⁵ Isto, 222.

u njegovim radovima tako ostaje u okviru jednog u nizu oblikovnih elemenata za zaključivanje o karolinškom utjecaju na prostoru istočnog Jadrana.²²⁶

3.4. Recepcija pojma *westwerk* na primjeru radova ostalih hrvatskih autora

Od kad je pojam *westwerka* prvi puta ušao u primjenu u hrvatskoj znanstvenoj literaturi te se u njoj i ustalio, u svojim su ga radovima sve više počeli primjenjivati i ostali autori koji su se bavili hrvatskom srednjovjekovnom arhitekturom. No, za razliku od Jurkovića, Gossa i Marasovića, oni se ne bave detaljnije tim pojmom i ne zadiru dublje u njegovu problematiku. Uglavnom se zadržavaju na pukom preuzimanju pojma te ga upotrebljavaju kao gotov termin i odrednicu za funkciju i oblik zapadnih zdanja hrvatskih crkava.

Pojam se kao takav, primjerice, pojavljuje u radu Ante Miloševića. On se posebno bavi predromaničkim zvonnicama te crkvom sv. Spasa na vrelu Cetine o kojoj 2009. godine izdaje čitavo monografsko djelo.²²⁷ U jednom poglavlju tog djela posvećuje se *westwerku*, kako onom Sv. Spasa, tako i onim ostalih hrvatskih crkava, no pritom se zadržava isključivo na pripisivanju *westwerka* određenim zdanjima te preuzimanju osnovnih teza i zaključaka iz postojeće hrvatske i strane literature. U svojim se istraživanjima detaljnije bavi i Sv. Marijom na Crkvini u Biskupiji, u čijem kontekstu navodi da se *westwerk* nalazio iznad mauzoleja i da je u njemu bila privatna vladarska kapela,²²⁸ što ukazuje na različitost terminološkog određenja i recepcije termina u domaćoj historiografiji. Analizirajući kompleks u Crkvini, Milošević zaključuje da se radi o vladarskom dvoru s palatinskom kapelom koja je, uz vjerske funkcije, mogla služiti i kao *aula regia* za državničke potrebe vladara,²²⁹ a prilikom izrade tlocrta crkvi dodaje joj i spornu polukružnu apsidu (sl. 22c).

---

²²⁶ Važno je napomenuti da Marasović, za razliku od Jurkovića, ne čini razliku između dvije političke cjeline na koje je prostor istočnog Jadrana bio podijeljen u ranom srednjem vijeku, već za cjelokupni prostor upotrebljava naziv Dalmacija. Vidi: Marasović, „Westwerk“, 215.

²²⁷ Ante Milošević, Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina* (Dubrovnik: Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split, 2009)

²²⁸ Ante Milošević, „Dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina,“ u *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Ivo Babić, Ante Milošević, Željko Rapanić (Split: Sveučilište u Splitu, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002), 202.

²²⁹ Isto, 205.

Autor koji je imao velik utjecaj na istraživanje i datiranje karolinške arhitekture u hrvatskoj, Ivo Petricioli, u svojim se radovima tek povremeno koristi pojmom *westwerka*. Navodi ga, primjerice, uz crkvu sv. Lovre u Zadru²³⁰ u svojem djelu *Od Donata do Radovana*, no 1988. godine, kad se detaljnije posvetio istraživanju navedene crkve, za zapadno zdanje upotrebljava termin narteks, iako se u to vrijeme pojam *westwerka* već preuzeo u domaćoj literaturi.²³¹ Osim spomenutog termina, u svojim se radovima za obilježavanje zapadnih zdanja koristio i pojmovima „predvorje“, „galerija“ te „kor nad ulazom“.²³²

Pojam *westwerka* u svojim radovima preuzima i Radoslav Bužančić, koji na popis hrvatskih crkava s *westwerk*om dodaje i crkvu sv. Vida na Klisu (sl. 39a i 39b) te onu sv. Marije u Blizni Gornjoj (sl. 40a i 40 b). Analizirajući formalne značajke navedenih crkava, autor zaključuje da se radi o zdanjima koja podjednako pokazuju značajke karolinškog utjecaja na hrvatskom prostoru te ih povezuje s već etabliranim primjerima iz postojeće arhitekture. Tako, primjerice, na crkvi sv. Marije u Blizni ističe postojanje obliha kontrafora te je pridružuje odgovarajućoj skupini crkava poput Sv. Spasa i Sv. Cecilije na Stupovima.²³³

Karolinškim utjecajima u hrvatskoj srednjovjekovnoj arhitekturi bavi se i Mirja Jarak, koja također preuzima pojam *westwerka* prilikom analize hrvatskih srednjovjekovnih crkava, no pritom naglašava da bi se postojanje istog na brojnim zdanjima moglo dovesti u pitanje jer se *westwerk* i tri apside, na temelju kojih se mnoge hrvatske crkve povezuju s uzorima u karolinškom svijetu, ne mogu uvijek prepoznati na sačuvanim ostacima.²³⁴ Tako, primjerice, ističe zapadno zdanje Crkvine u Biskupiji za koje navodi da se zbog nesačuvanosti tog dijela građevine u elevaciji ne može sa sigurnošću govoriti o *westwerku*,²³⁵ no potom u istom radu nastavlja upotrebljavati pojam *westwerk* za navedeno zapadno zdanje.

---

²³⁰ Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća* (Split: Književni krug, 1990), 34.

²³¹ Ivo Petricioli, „Crkva Sv. Lovre u Zadru.“ *Starohrvatska prosvjeta* 17, (1987): 64.

²³² Pojam „predvorje“ upotrebljava u kontekstu Sv. Stjepana u Solinu, dok se nazivima „kor nad ulazom“ i „galerija“ koristi opisujući crkve s oblim kontraforima, posebice Sv. Spas. Vidi: Petricioli, *Od Donata*, 42-44.

²³³ Radoslav Bužančić, „Crkva sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, (2011): 58.

²³⁴ Mirja Jarak, „O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba,“ *Opuscula Archaeologica* 22, (1998): 120-121.

²³⁵ Isto, 121.

Ukratko, pojam *westwerka* u hrvatskoj literaturi se, osim u radovima ranije istaknutih autora, upotrebljava bez previše referenci na postojeću formalnu, funkcionalnu ili terminološku problematiku. Nakon što su ga Goss, Jurković i Marasović razradili i etablirali u hrvatskoj historiografiji, ostali ga autori nastavljaju preuzimati kao ustaljeni termin te istraživanju istog ne dodaju nove vrijednosti. U svojim se radovima uglavnom koncentriraju na analiziranje najučestalijih oblikovnih i funkcionalnih značajki *westwerka* na hrvatskim primjerima te na prepoznavanje istog u hrvatskoj srednjovjekovnoj arhitekturi.²³⁶ Budući da *westwerk* pripisuju formalno i funkcionalno različitim zdanjima, dodatno proširuju značenje tog pojma u hrvatskoj, ali i općoj povijesnoumjetničkoj historiografiji.

---

²³⁶ Milošević tako u skupinu crkava s *westwerkom* ubraja, primjerice, i Sv. Stomoricu u Zadru, Sv. Mihovila kod Stona te Sv. Martina u Lepurima. Vidi: Milošević, *Crkva Svetoga Spasa*, 166.

4. ZAKLJUČAK

Povijest korištenja pojma *westwerk* u povijesnoumjetničkoj historiografiji kompleksna je i problematična. Pojam u upotrebu prvi puta ulazi krajem 19. stoljeća u kontekstu obrambene arhitekture u kojem se upotrebljava za opisivanje masivne pojave zapadnih zdanja njemačkih srednjovjekovnih crkava. Potom ga u povijesnoumjetnički diskurs uvodi Wilhelm Effmann koji ga etablira kao neupitan termin za označavanje zapadnih zdanja, posebice onih na crkvama u Centuli i Corveyu. Effmann prvi impuls za korištenje pojma i bavljenje njegovom definicijom dobiva na temelju želje da naglasi razlike među zapadnim zdanjima koja su se početkom 20. stoljeća u njemačkoj znanstvenoj literaturi, bez obzira na njihov oblik i stvarnu funkciju, stavljala pod nazivnik „zapadni kor“. Ustrajući na posebnosti zdanja koja nemaju zapadnu apsidu, Effmann upotrebljava pojam *westwerk* kako bi iz skupine spornih zapadnih zdanja izdvojio ona koja nikako ne pokazuju značajke zapadnog kora te ih svrstava u posebnu skupinu kojoj pripisuje jednako tako posebne značajke. Na tim temeljima postupno gradi termin *westwerk* pridodajući mu postavke o kojima zaključuje na temelju vlastitih rekonstrukcija Centule i Corveya.

Pojam *westwerka* u tom obliku preuzimaju ostali autori, posebice Alois Fuchs, u čijem se radu *westwerk* postepeno etablira kao ključan arhitektonski termin u istraživanju srednjovjekovne crkvene arhitekture u Njemačkoj. Fuchs značajno proširuje definiciju *westwerka*, a u diskurs uvodi i neke nove ključne pojmove poput *vollwestwerka* i reduciranog *westwerka*. Također, detaljno se bavi određivanjem funkcija ključnih primjera te, među ostalim, razvija široko prihvaćenu tezu o funkciji carske crkve (*Kaiserkirche*). Njegovo djelovanje bilo je ključno za podizanje tog pojma na višu razinu unutar povijesnoumjetničke historiografije te se on potom počinje sve više preuzimati i proširivati u radovima ostalih autora.

Tako mu se od 1930-ih godina nadalje pripisuju brojne nove funkcije i značajke, no sve se i dalje uglavnom zadržavaju na temeljnim postavkama koje su definirali Effmann i Fuchs. Tek se 1960-ih godina u radu F. Möbiusa javlja prvi pokušaj sintetiziranja mnogobrojnih funkcija *westwerka* u crkvenoj arhitekturi te se uspostavlja inovativni multifunkcionalni model koji je trebao ponuditi rješenje za sve raznolikije interpretacije spornih zapadnih zdanja.

Möbiusov pristup doista uspijeva primiriti diskusiju o *westwerku* te se ona na neko vrijeme stišava. No, krajem 20. i početkom 21. stoljeća javljaju se novi pristupi i pogledi na postojeću literaturu, posebice u radovima U. Lobbedeya i K. Krüger koji se odmiču od

prijašnjih pristupa i metodologija te objektivno i kritički promatraju sporna zapadna zdanja i prijašnja istraživanja istih. Oni ustraju na individualnom pristupu pri analizi srednjovjekovne arhitekture te se tako u svojim istraživanjima usredotočuju na pojedinačne spomenike koji su ograničeni na uzak geografski prostor. Svojim radom naglašavaju sve ono što bi u prijašnjim istraživanjima *westwerka* valjalo ispraviti te nude nove metode i ideje za pristup problematici zapadnih zdanja.

Osim preuzimanja i adaptiranja, pojam *westwerka* u njemačkom povijesnoumjetničkom diskursu nailazi i na kritike, iako one nisu pretjerano dolazile do izražaja. Tako se u prvim fazama uspostavljanja termina prije svega dovodi u pitanje točnost i preciznost rekonstrukcija na kojima Effmann temelji svoje zaključke i definicije pojma. Kako je Fuchs nastavio svoje zaključke bazirati na spornim rekonstrukcijama svojeg profesora, njegove teze jednako su se tako kritizirale zbog sumnje na neutemeljenost i upitnost izvora. No, u povijesnoumjetničkom diskursu ipak su prevladavale recepcije postojećih i novih teza koje su se potom ustalile u istraživanju i nadograđivale u radovima ostalih autora, kako njemačkih, tako i onih stranih.

Jednako tako pojam *westwerka* ulazi i u hrvatsku historiografiju, u koju ga 1975. godine uvodi Vladimir P. Goss. On ga u svojem radu prikazuje prije svega kao razlikovni element u klasificiranju srednjovjekovne arhitekture i uglavnom se ne referira na njemačku znanstvenu literaturu. Nedugo zatim, krajem 1980-ih godina, pojam *westwerka* u svojim radovima preuzimaju i Miljenko Jurković te Tomislav Marasović.

Oni se detaljnije referiraju na njemačku historiografiju o *westwerku* te se na primjeru njihovih istraživanja mnogo jasnije može analizirati priroda recepcije pojma u hrvatskom povijesnoumjetničkom diskursu. Jurković se tako u svojim radovima oslanja na ključne postavke i teze iz Heitzovih, Fuchsovih i Möbiusovih istraživanja te ih prilagođava hrvatskim primjerima. Budući da se u svojim radovima koncentrira na funkcionalni aspekt zapadnih zdanja, od navedenih autora preuzima prije svega teze o funkcijama *westwerka* te ih primjenjuje na hrvatske spomenike. Također, jedini se bavi genezom zapadnih zdanja na hrvatskom tlu, točnije načinom njihovog dolaska na hrvatski prostor te razvija tezu o atrofiranom *westwerku* koji se kao takav implementira u hrvatsku arhitekturu rezerviranu za najviši društveni sloj. Jurković se od svih hrvatskih autora najdetaljnije bavi problematikom *westwerka* te u njegovom radu *westwerk* postaje simptom za tumačenje društvenih, političkih i kulturnih odnosa u vrijeme karolinškog utjecaja na hrvatskom prostoru.

S druge strane, Marasović *westwerku* pristupa s formalnog stajališta te ga nastoji uklopiti u postojeću tipologiju zapadnih zdanja srednjovjekovne crkvene arhitekture, analizirajući ga paralelno s pojavom aksijalnih zvonika. U ostalim radovima hrvatske historiografije o srednjovjekovnoj arhitekturi pojam *westwerka* upotrebljava se gotovo isključivo u kontekstu označavanja zapadnih zdanja različitih crkvenih građevina, bez doticanja problematike pojma ili bilo kojih drugih njegovih odrednica. Ukratko, pojam *westwerka* u hrvatskoj historiografiji preuzima se uglavnom u onom obliku i s onim značajkama koje mu se u njemačkoj literaturi pripisuju do 1960-ih godina. To se prije svega odnosi na liturgijsku funkciju i kult Spasitelja, funkciju carske odnosno privatne crkve te funkciju privilegiranih ukopa u prizemlju *westwerka*, koje su se na temelju analogija s crkvom sv. Spasa pripisivale brojnim drugim hrvatskim crkvama s istaknutim zapadnim zdanjima.

Navedene historiografije – njemačka i hrvatska – usko su povezane kad je riječ o *westwerku*. Sporni se pojam desetljećima afirmirao u njemačkoj literaturi da bi, između ostalog, našao svoju primjenu i na hrvatskim spomenicima. No, preuzimanjem pojma iz njemačke se historiografije na onu hrvatsku prenijela i čitava problematika koju taj pojam nosi sa sobom, a koja se u domaćoj literaturi svakako nedovoljno propituje. Tako među većinom hrvatskih autora koji se brave ranosrednjovjekovnom arhitekturom postoji tendencija da pojmu pristupaju vrlo površno te ga najčešće preuzimaju kao gotov i neupitan termin, oslanjajući se uglavnom na postavke njemačkih pristupa koje su se afirmirale do sredine 20. stoljeća. Pritom zanemaruju, kao i većina njemačkih autora na koje se oslanjaju, izvornu problematiku pojma i njegove definicije te ga nekritički povezuju s različitim zapadnim zdanjima različitih dimenzija i stupnja očuvanosti. Navedeni pristup dodatno komplicira i proširuje opću problematiku *westwerka* kojoj se posljednjih par desetljeća pokušava doskočiti novim metodama u europskoj povijesti umjetnosti, stoga bi pojam i u hrvatskoj literaturi valjalo primjenjivati s više svijesti o njegovoj problematičnoj prirodi i podrijetlu, posebice prilikom pripisivanja istog različitim zdanjima.

Kao što je ranije navedeno, pojam *westwerka* počeo se u njemačkoj historiografiji propitkivati gotovo neposredno nakon što je uveden u povijesnoumjetnički diskurs. Autori koji se nisu slagali s njegovom primjenom naglašavali su problem neutemeljenosti zaključaka i ponekad gotovo slijepog preuzimanja teza i definicija iz postojećih istraživanja. Bez obzira na kritike pristupa i upozoravanje na problematičnost pojma, osnovne postavke i definicije istog nastavile su se primjenjivati i preuzimati u znanstvenoj literaturi te su se s vremenom sve više

razvijale i etablirale u povijesnoumjetničkom diskursu. Razlog tome bila je i nemogućnost suprotstavljenih autora da se nametnu nekim adekvatnijim rješenjima ili prijedlozima, ali i zadovoljstvo većine istraživača ponuđenim sveobuhvatnim definicijama koje su plasirali nadolazeći autori. Što se pojam više upotrebljavao i širio u znanstvenoj literaturi, to je postalo sve teže obratiti pažnju na problematiku njegovog definiranja i pripisivanja u srednjovjekovnoj arhitekturi. Tek je nekolicina autora krajem 20. i početkom 21. stoljeća, kako je već navedeno, uspjela u fokus istraživanja prebaciti upravo spornu problematiku pojma i upozoriti na oprez pri daljnjim analizama postojećih zdanja.

Pitanje koje se stoga nameće pri analizi povijesnoumjetničke historiografije koja se bavi *westwerkom* u suštini je sljedeće: što je zapravo *westwerk* i kako ga definirati? Ako promatramo razvoj i etabliranje tog pojma u njemačkoj historiografiji, dolazimo do zaključka da bi on, zbog upitnih rekonstrukcija i neutemeljenih teza na kojima su se bazirale njegove prve definicije, doista mogao biti doveden u pitanje.

Ako, pak, promatramo njegovu primjenu u njemačkoj historiografiji i recepciju u hrvatskoj, primjećujemo da se isti termin gotovo podjednako primjenjuje za sasvim različita zdanja. Tako u jednoj krajnosti imamo zapadno zdanje u Corveyu koje se u radovima brojnih autora smatra jednim pravim primjerom *westwerka*, a s druge strane, primjerice, crkvu u Blizni Gornjoj kojoj se jednako tako pripisuje sporni termin, a čije je zapadno zdanje sačuvano samo u temeljima. Rješenje za takav problem nudi se u tezi o atrofiranim *westwercima* na hrvatskom prostoru, no slična teza, ona o reduciranim *westwercima*, postoji i u njemačkoj historiografiji za, opet, mnogo kompleksnija i razrađenija zdanja.

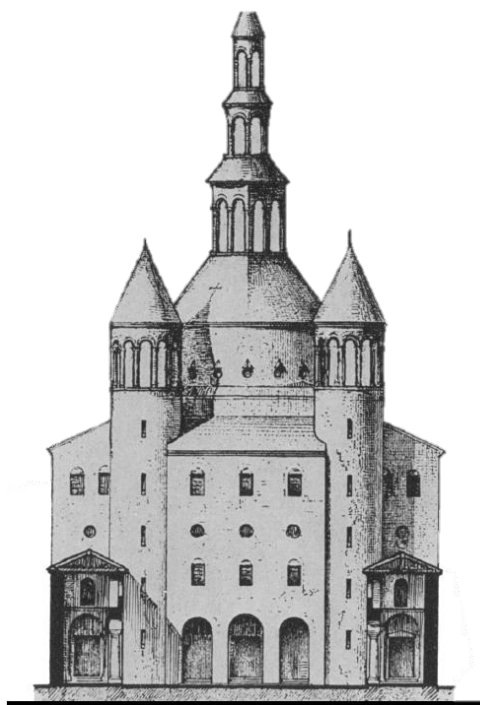
Kako pomiriti takve krajnosti i nastaviti s primjenom već toliko ustaljenog termina u povijesnoumjetničkoj historiografiji te kako ga uopće pojmiti u kontekstu srednjovjekovne arhitekture? Rješenje se nameće u promjeni perspektive na kojoj se u posljednjih 20-ak godina istraživanja sve više ustraje: zapadna zdanja valja promatrati individualno i prije svega s funkcionalnog aspekta jer je upravo funkcija pojedinačnog zdanja u određenom prostoru i vremenu glavni čimbenik njegove forme. Tom pristupu priklanjaju se sva recentnija istraživanja *westwerka* u njemačkoj, francuskoj i hrvatskoj povijesti umjetnosti.

Također, u ovom se kontekstu valja prisjetiti i iznimne Dierkensove sinteze u zborniku *Avant-nefs* u kojoj autor napominje da je glavni zajednički nazivnik zapadnih zdanja upravo njihova raznolikost te da ono što se prenosi s jednog primjera na drugi jest simbolika oblika

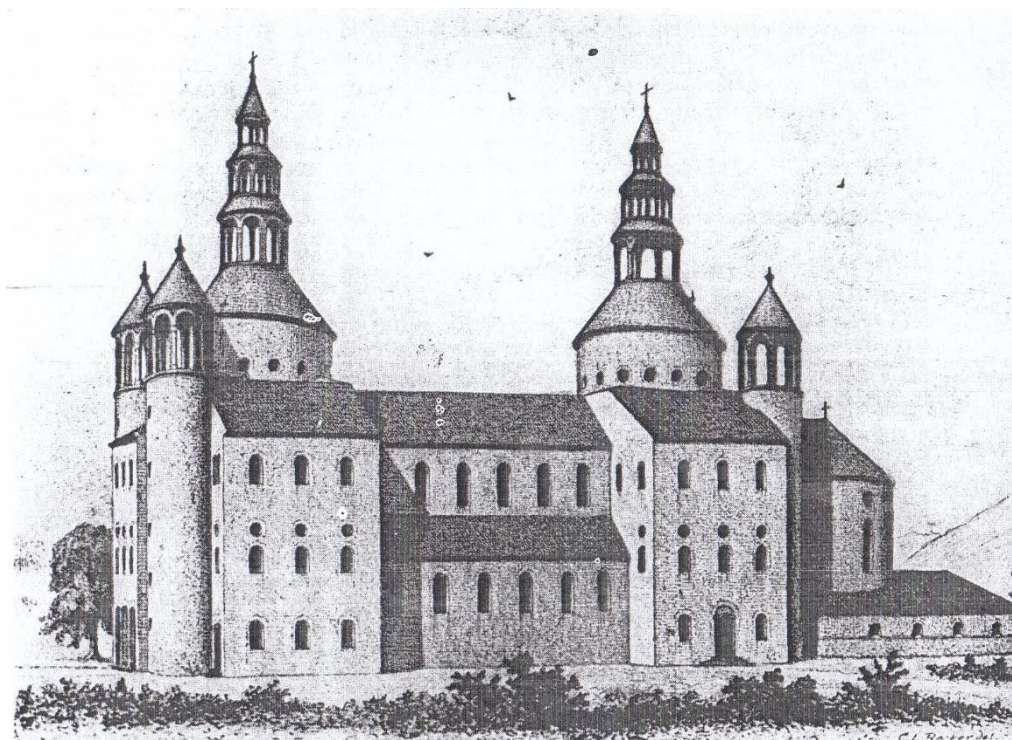
određena funkcijom. *Westwerk* je, kako kaže Dierkens, znak u prostoru koji nosi određena značenja. Istom načinu promišljanja srednjovjekovne arhitekture priklanja se Richard Krautheimer 1940-ih godina kad govori prenošenju ideje kroz arhitekturu, a desetak godina kasnije i Earl Baldwin Smith koji promatra kako se ideja ujedinjene crkvene i svjetovne vlasti u liku cara putem arhitektonskih oblika prenosi od kasnoantičke carske palače do ranosrednjovjekovnog *westwerka*. Osim toga, arhitektura se također može promatrati kao određena vrsta jezika. Kao i jezik, i ona ima svoju strukturu, simbole i znakove te putem njih prenosi određenu misao, ideju ili poruku. U jeziku se određeni oblik riječi ne pojavljuje ako za njim ne postoji potreba. Tako se ni u arhitekturi ne pojavljuje oblik, a da iza njega ne stoji određena nužnost i funkcija.

Postoji li, dakle, na temelju navedene raznolikosti oblika i funkcija uopće potreba za jedinstvenim sveobuhvatnim terminom zapadnih zdanja u povijesnoumjetničkom diskursu? Možda, kad bi se s današnjim znanjem i tehnologijama našli u poziciji u kojoj je Effmann bio početkom 20. stoljeća, nikad ne bi ustrajali na objedinjavanju različitih spomenika pod jedan zajednički nazivnik. No, budući da pojam postoji i da se aktivno primjenjuje već gotovo jedno stoljeće, valja ga sagledati u njegovoj cjelovitosti i pristupiti mu na drugi način. Pritom bi trebalo imati na umu da pojam *westwerka*, bez obzira u kojoj se historiografiji primjenjuje, nije samo termin određen definicijom, funkcijama i primjerima, već je to obilježen i kompleksan pojam u kojem se reflektira cijeli jedan dio povijesti srednjovjekovne umjetnosti i razvoja povijesnoumjetničke misli.

5. SLIKOVNI MATERIJAL

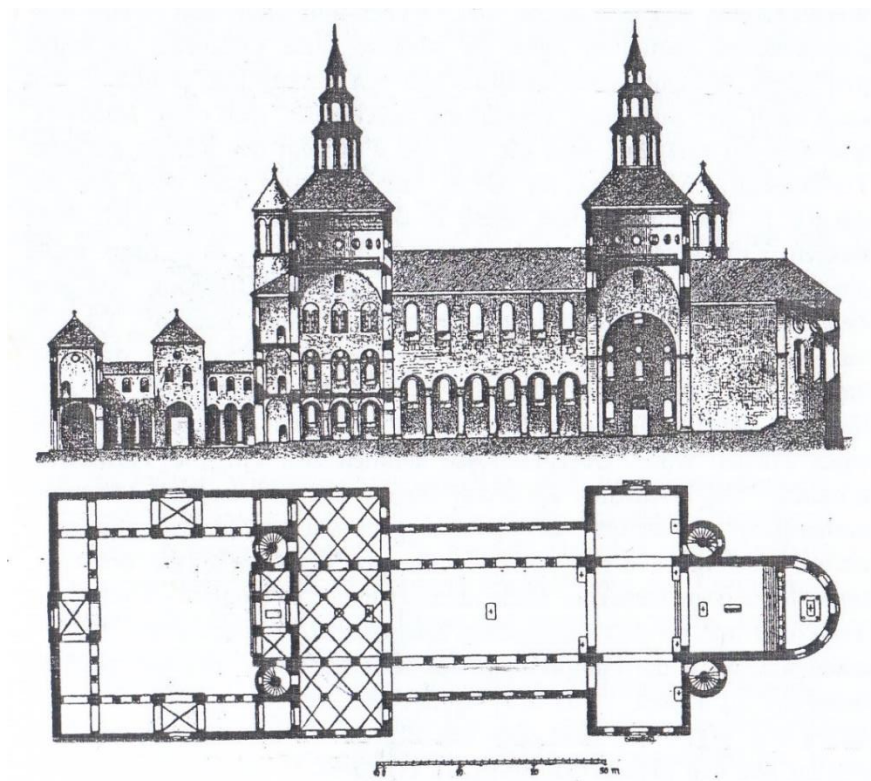

Slika 1a: Centula, St. Riquier, pročelje crkve, rekonstrukcija prema W. Effmannu

Slika 1b: Centula, St. Riquier, rekonstrukcija prema W. Effmannu

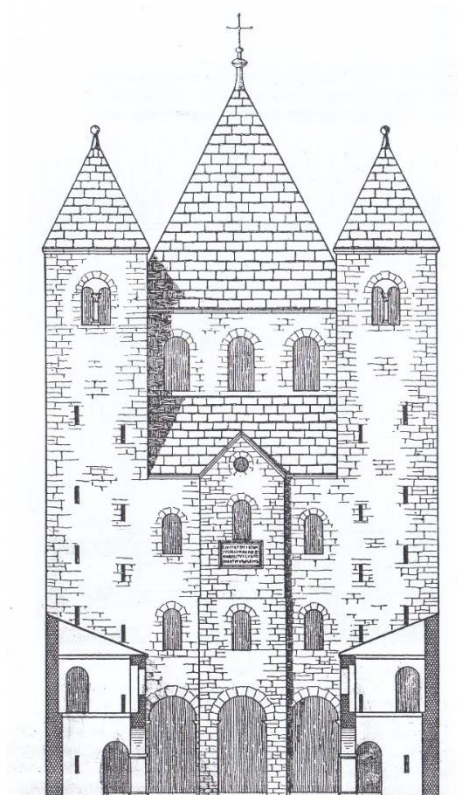
Slika 1c: Centula, St. Riquier, poprečni presjek i tlocrt crkve, rekonstrukcija prema W. Effmannu

Slika 1d: Centula, St. Riquier, bakrorez s prikazom opatije u Centuli iz 17. stoljeća

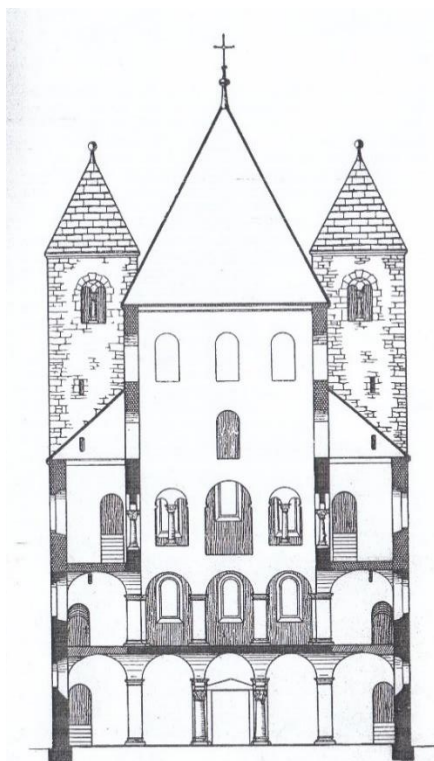

Slika 2a: Corvey, St. Stephanus und Vitus, današnji izgled pročelja

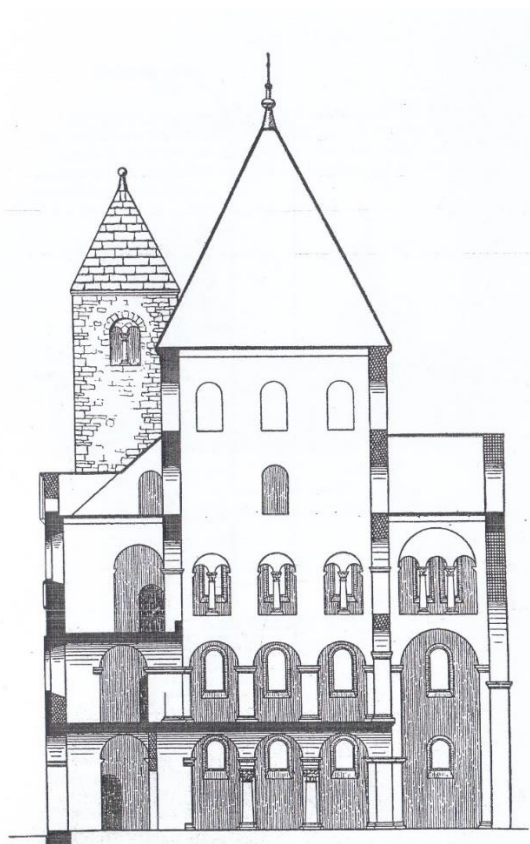

Slika 2b: Corvey, St. Stephanus und Vitus, pročelje s poprečnim presjekom krila atrija, rekonstrukcija

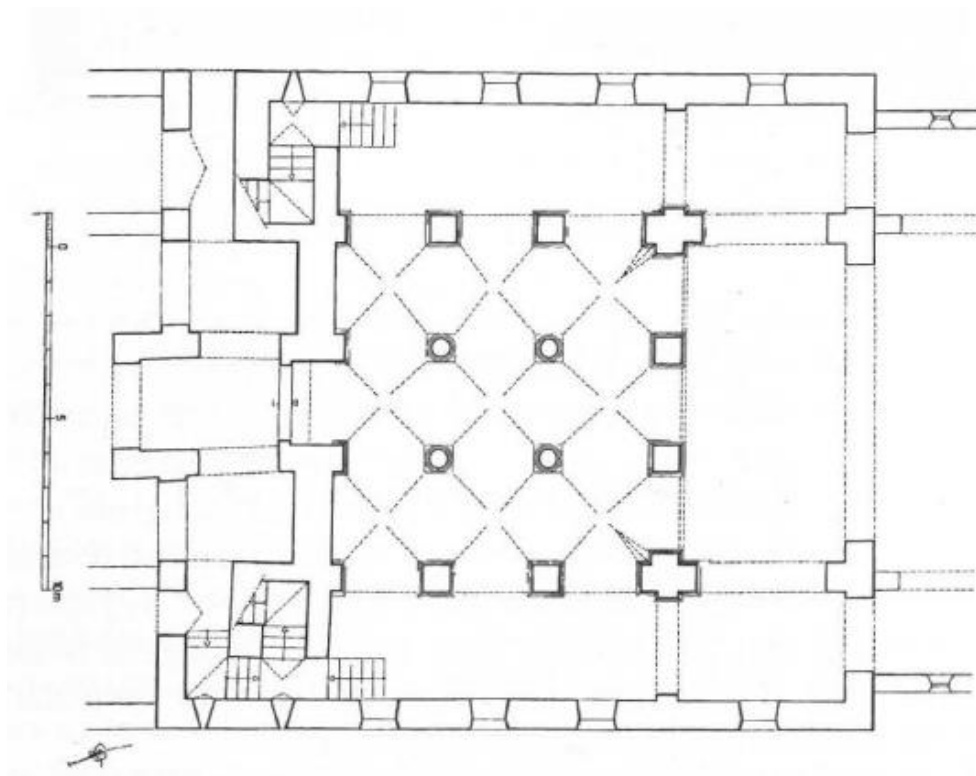

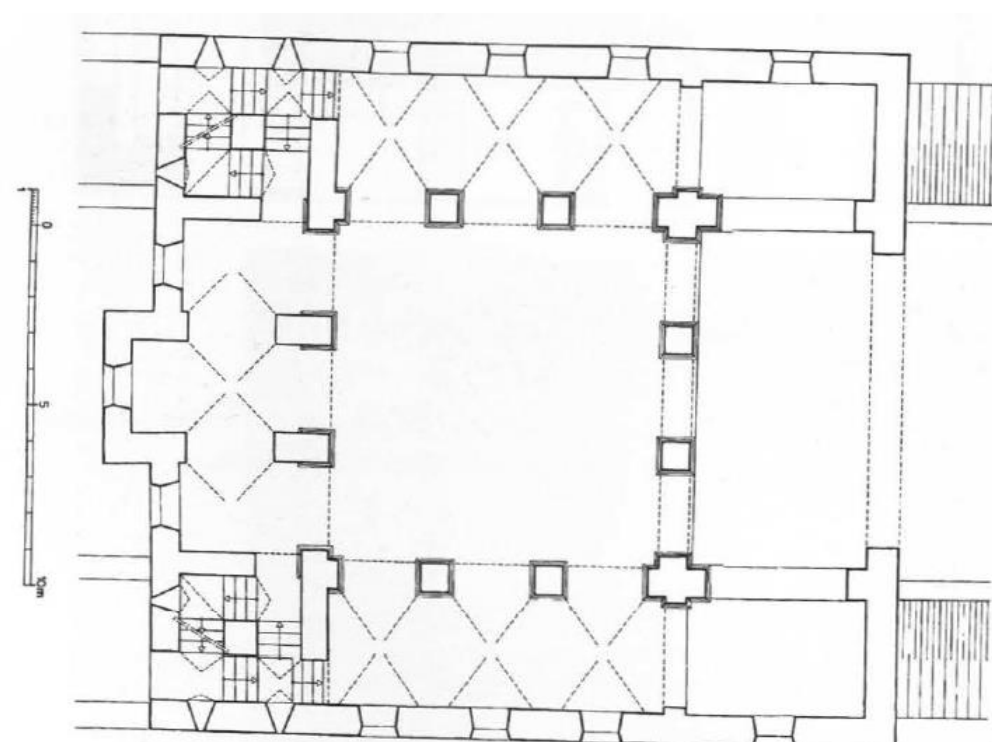
Slika 2c: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na zapad, rekonstrukcija

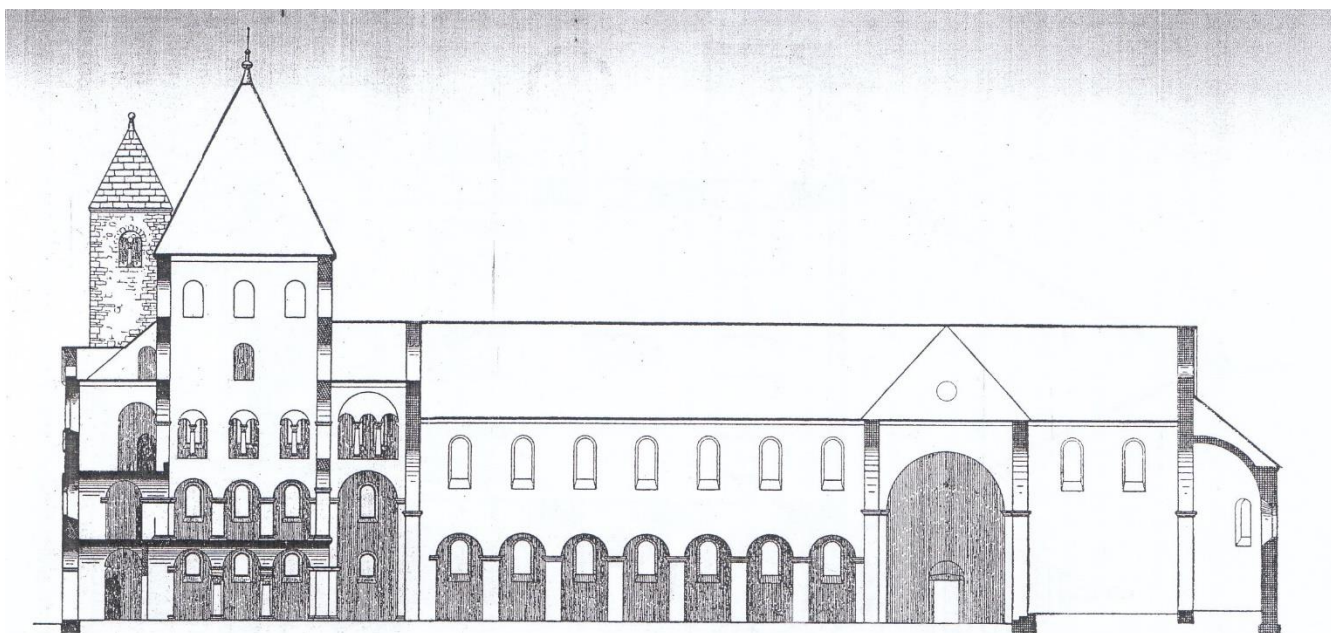
Slika 2d: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija

Slika 2e: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prizemlja, rekonstrukcija

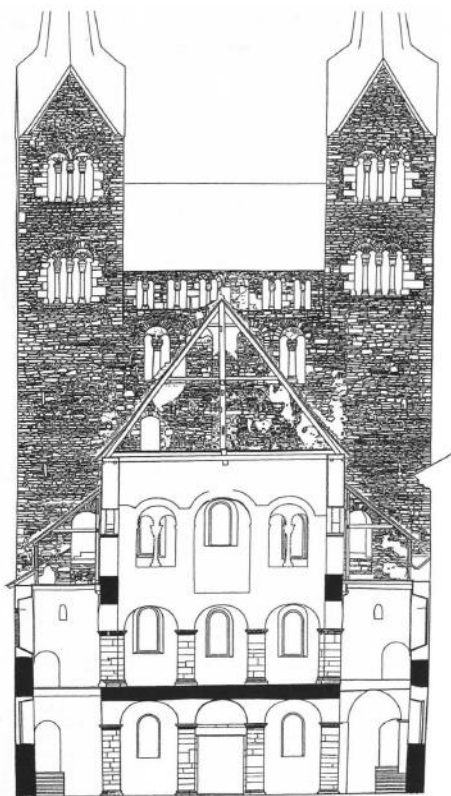
Slika 2f: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prvog kata, rekonstrukcija

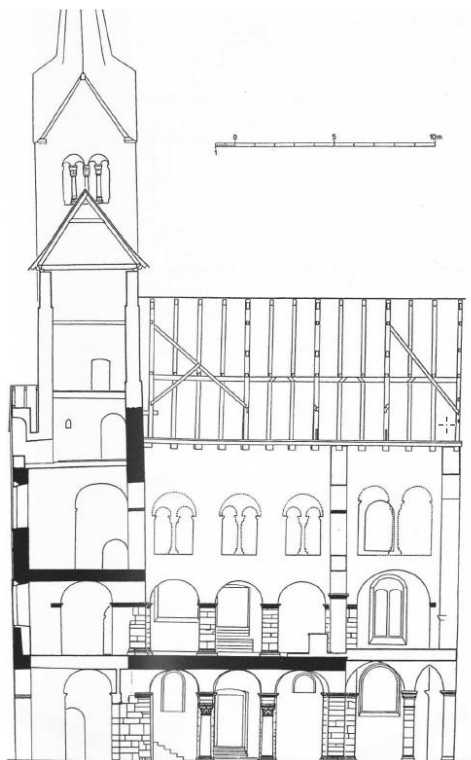
Slika 2g: Corvey, St. Stephanus und Vitus, uzdužni poprečni presjek crkve, rekonstrukcija

Slika 2h: Corvey, St. Stephanus und Vitus, maketa *westwerka* prema rekonstrukcijama

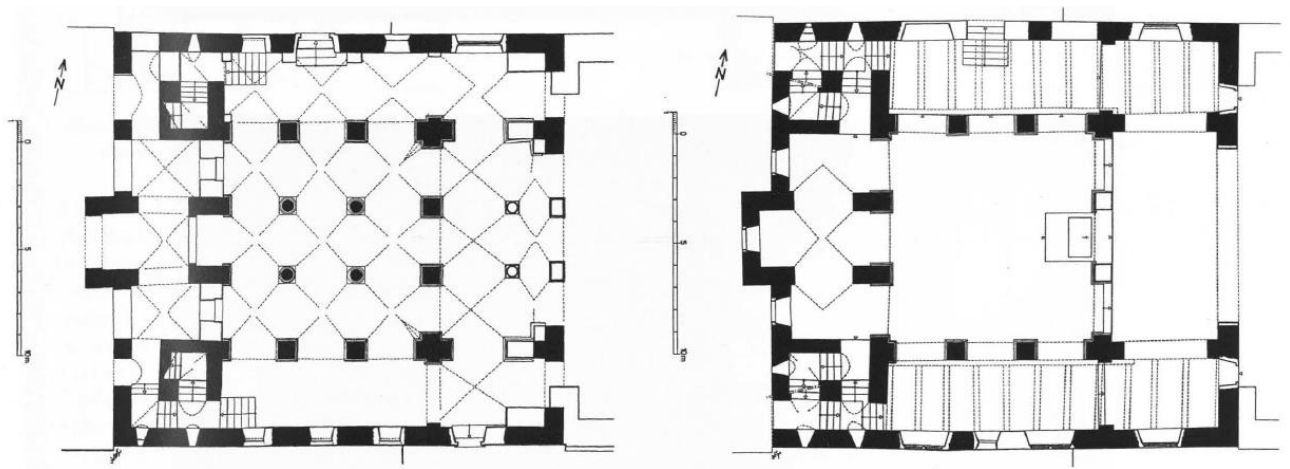

Slika 2i: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na zapad, današnje stanje

Slika 2j: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, današnje stanje

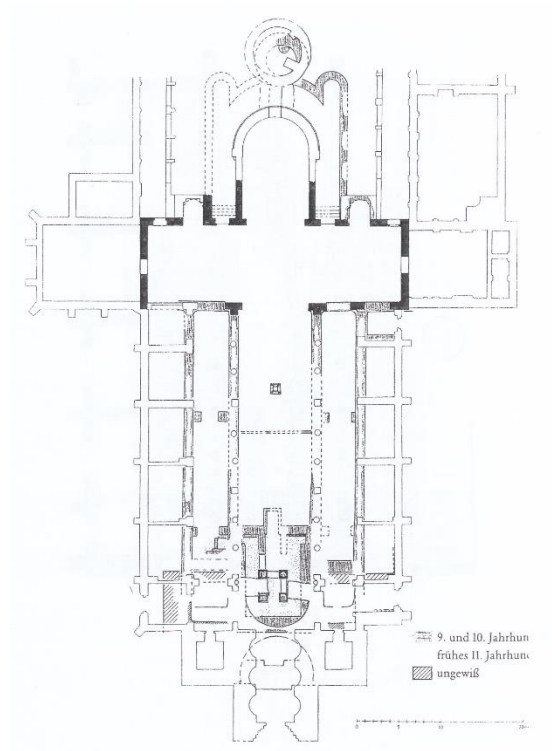

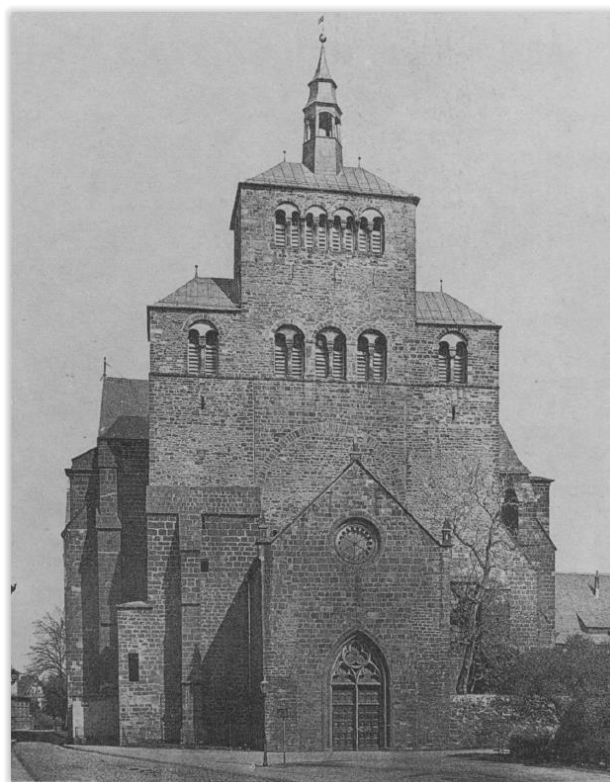
Slika 2k: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prizemlja (lijevo) i prvog kata (desno), današnje stanje

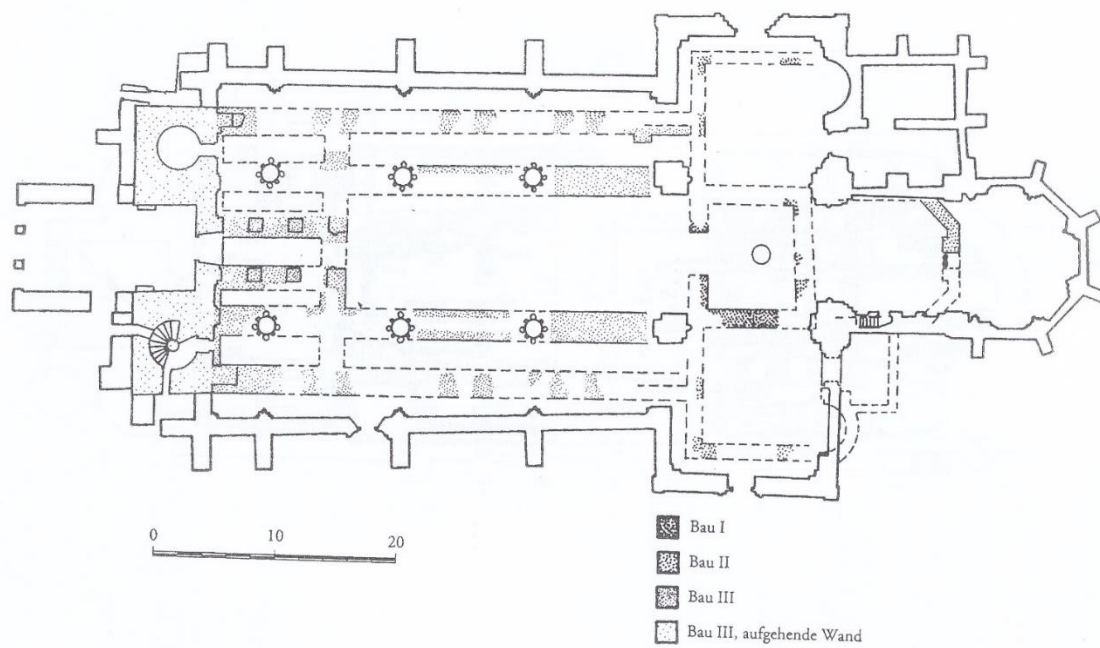
Slika 3a: Hildesheim, St. Marien, pročelje katedrale

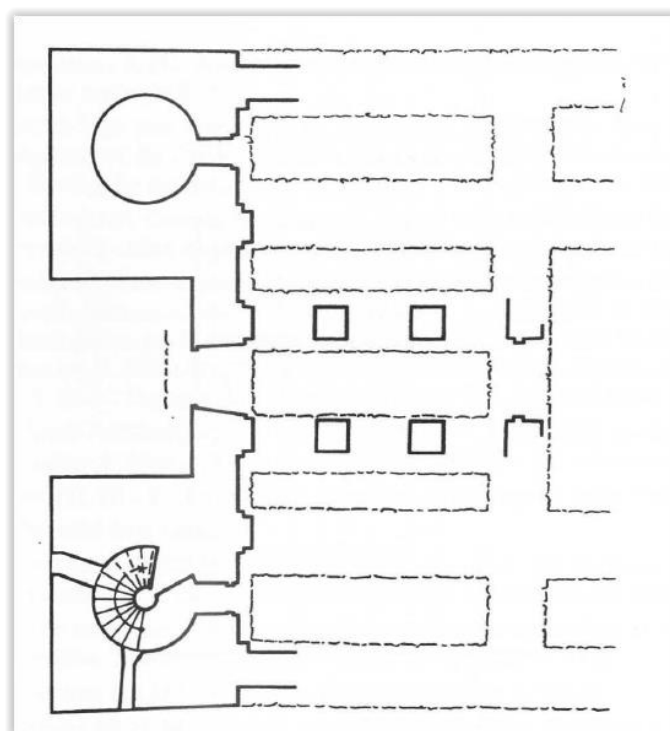
Slika 3b: Hildesheim, St. Marien, tlocrt katedrale s fazama izgradnje

Slika 4a: Minden, St. Petrus und Gogonius, pročelje katedrale

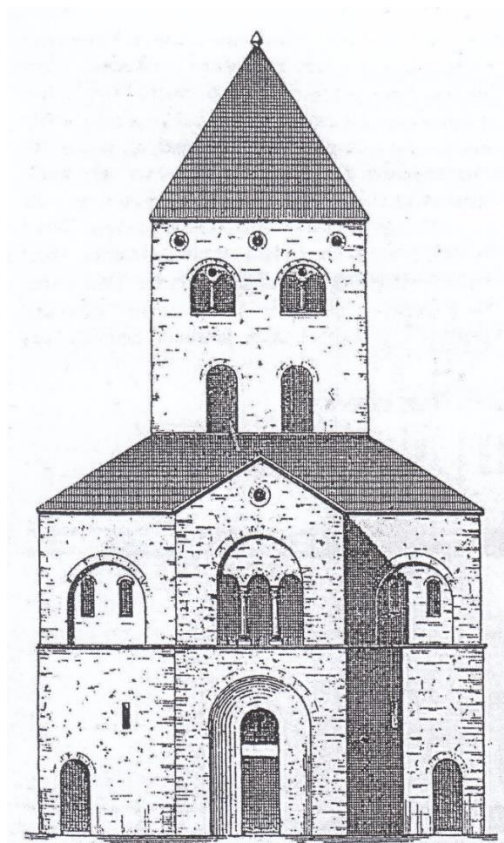

Slika 4b: Minden, St. Petrus und Gogonius, tlocrt katedrale s fazama izgradnje

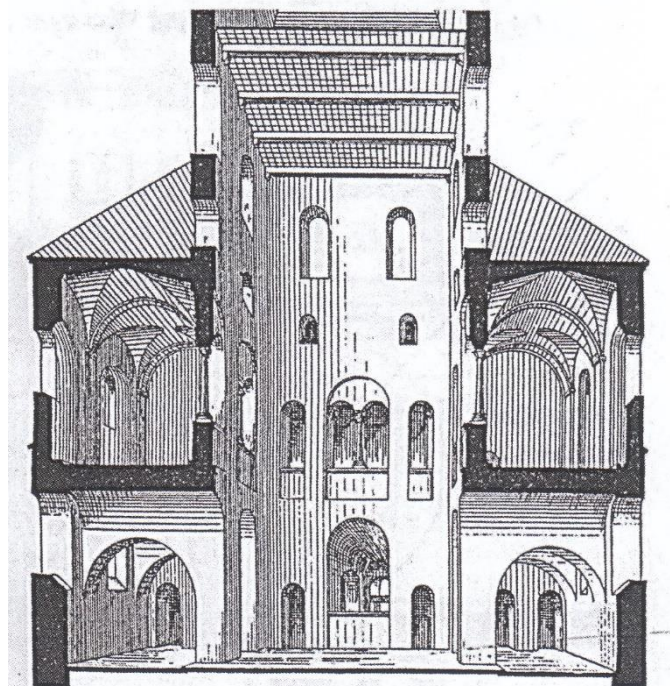

Slika 4c: Minden, St. Petrus und Gogonius, tlocrt otoskog *westwerka*

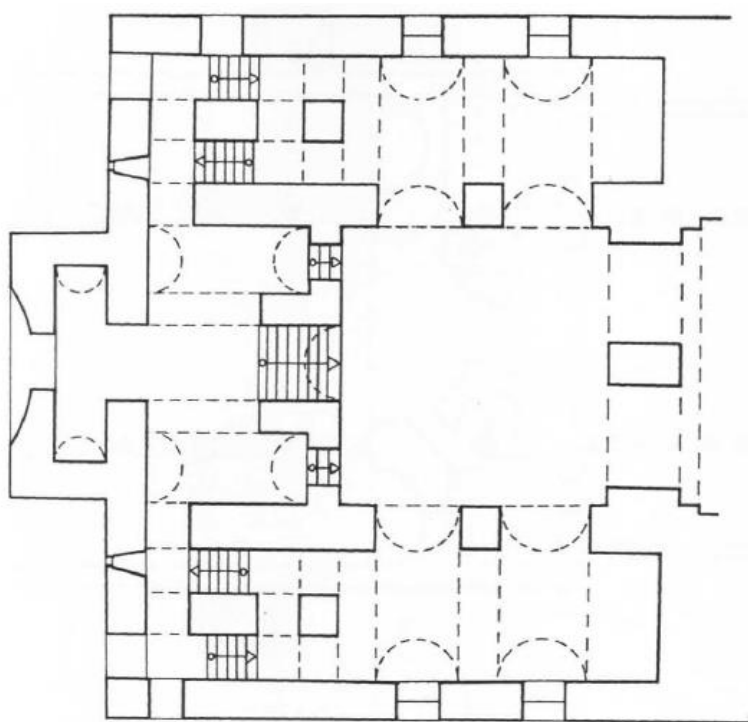

Slika 5a: Werden, St. Ludger, rekonstrukcija pročelja

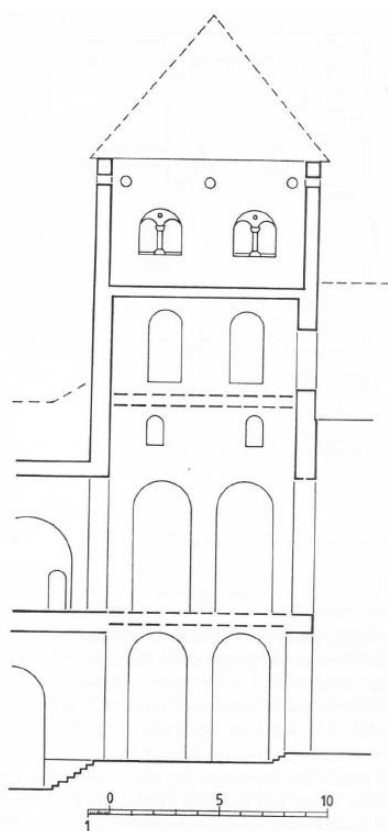

Slika 5b: Werden, St. Ludger, rekonstrukcija unutrašnjosti *westwerka* s pogledom na zapad

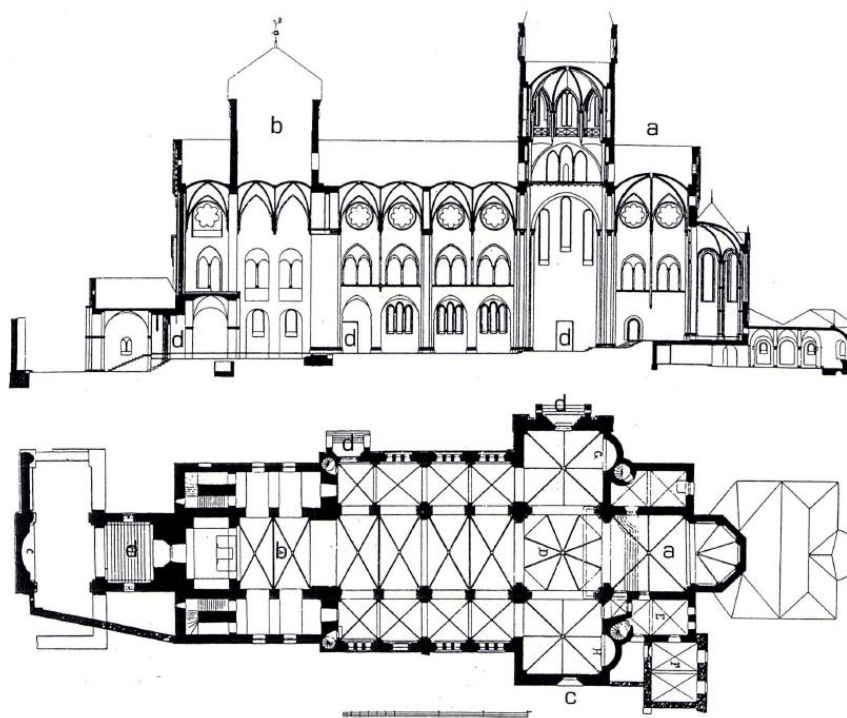

Slika 5c: Werden, St. Ludger, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija

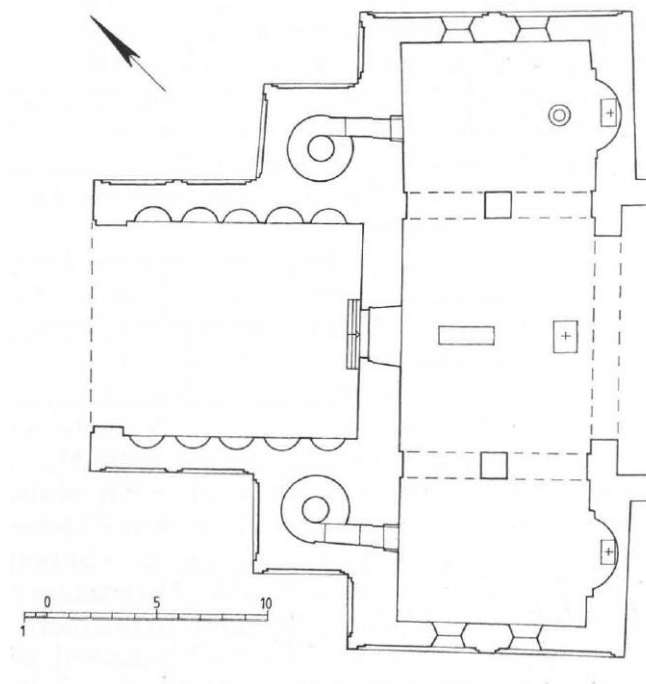
Slika 5d: Werden, St. Ludger, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever,
rekonstrukcija

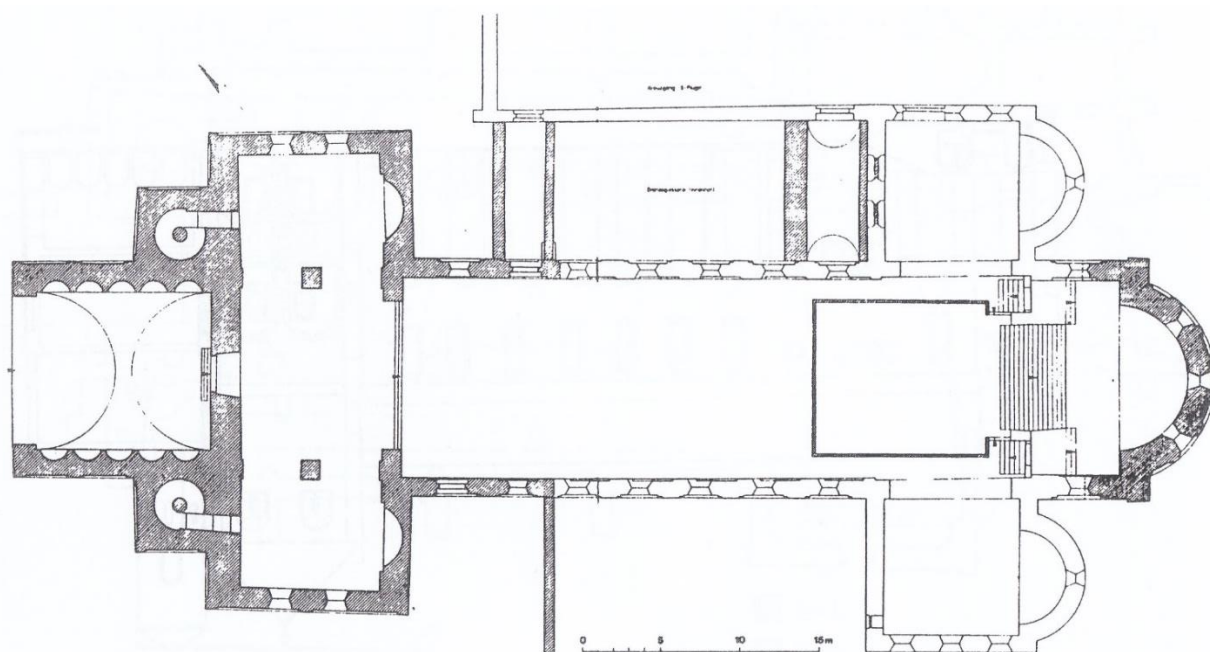
Slika 5e: Werden, St. Ludger, poprečni presjek i tlocrt crkve, stanje od sredine 13. stoljeća

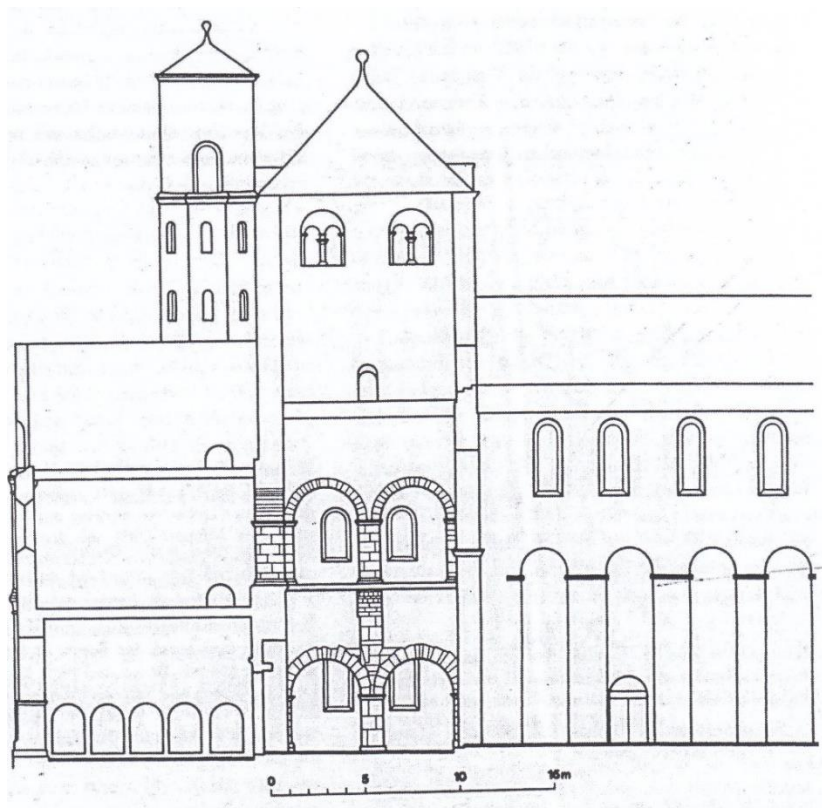
Slika 6a: Köln, St. Pantaleon, pročelje crkve

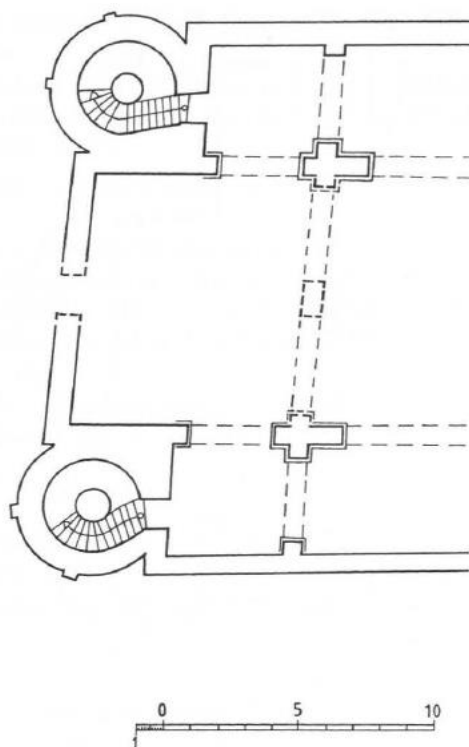
Slika 6b: Köln, St. Pantaleon, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija

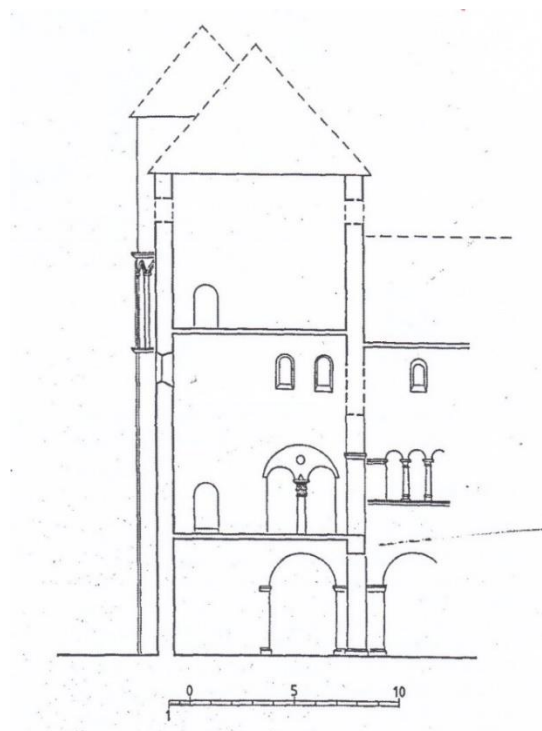
Slika 6c: Köln, St. Pantaleon, tlocrt crkve, rekonstrukcija

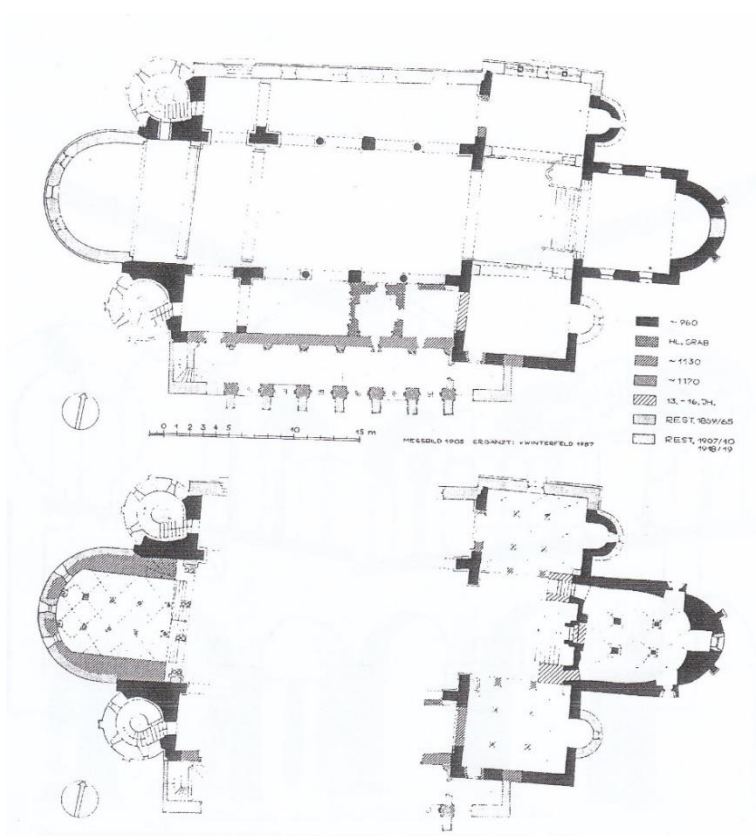
Slika 6d: Köln, St. Pantaleon, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija

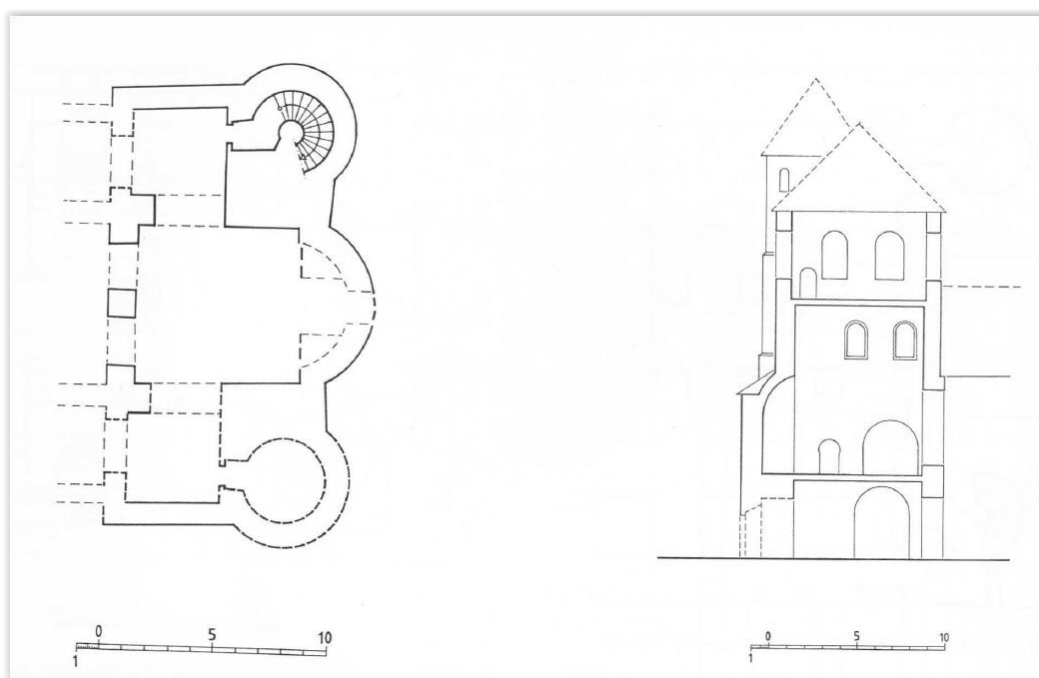
Slika 7a: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija

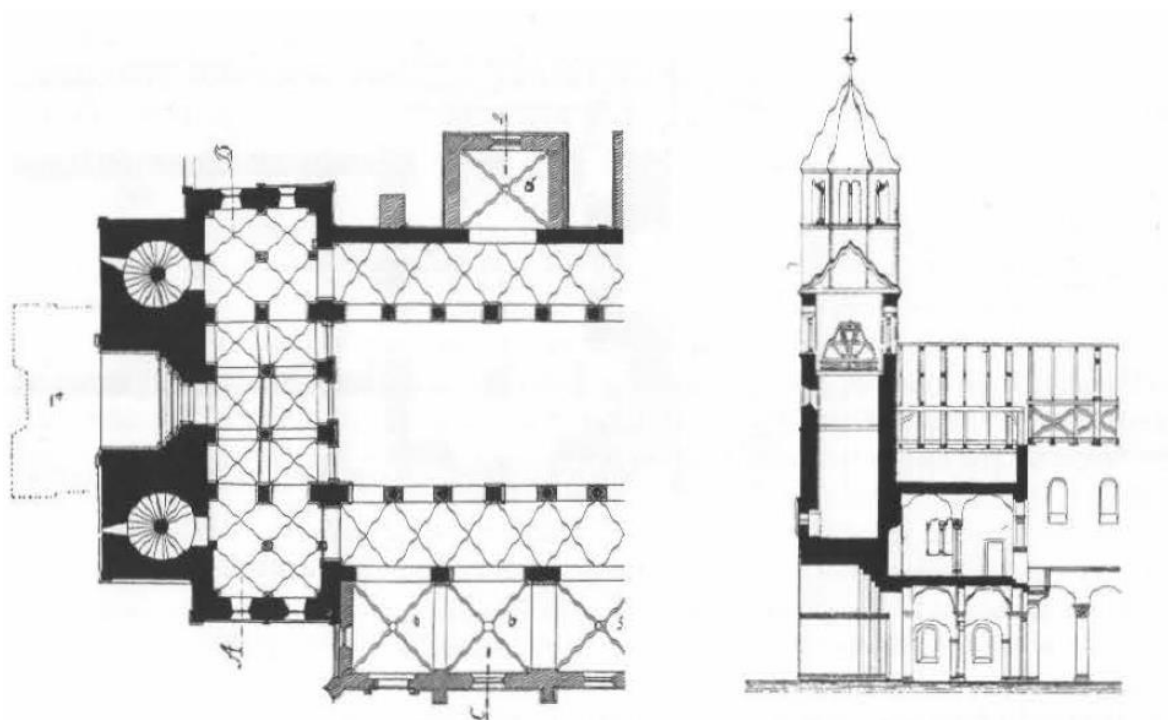
Slika 7b: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija

Slika 7c: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, tlocrt s kriptama i rekonstrukcijom faza izgradnje

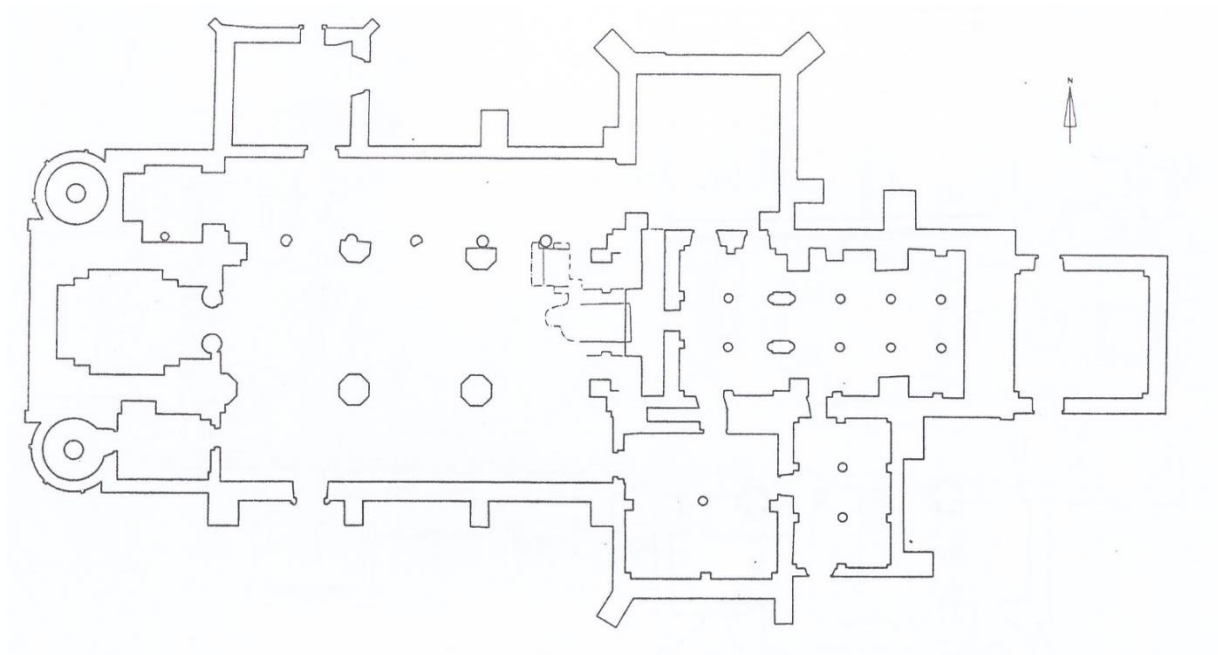

Slika 8: Freckenhorst, St. Bonifatius, tlocrt i poprečni presjek *westwerka*

Slika 9: Gandersheim, samostanska crkva, tlocrt i poprečni presjek *westwerka*

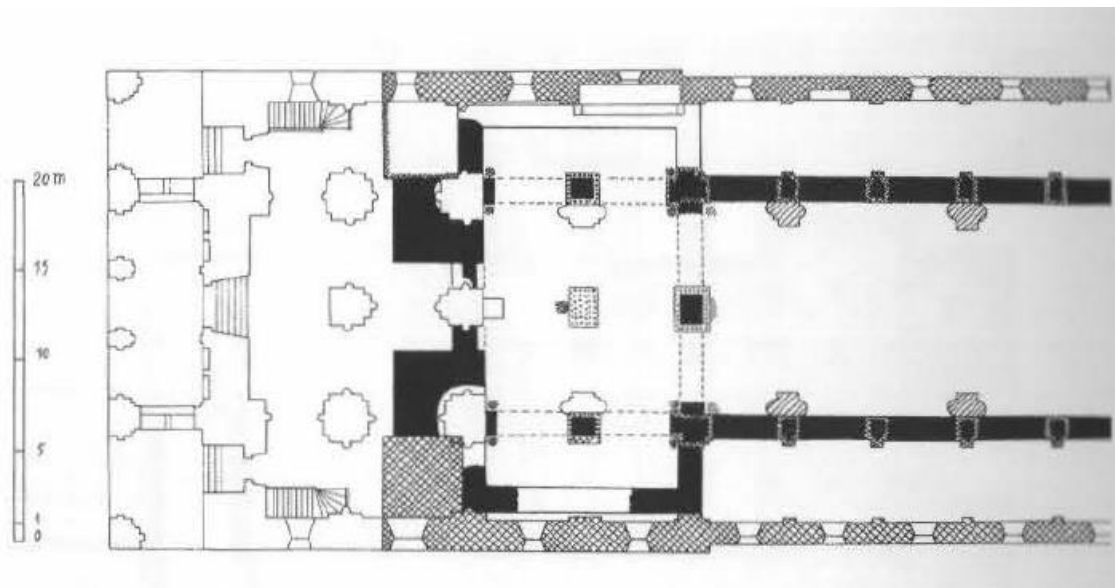

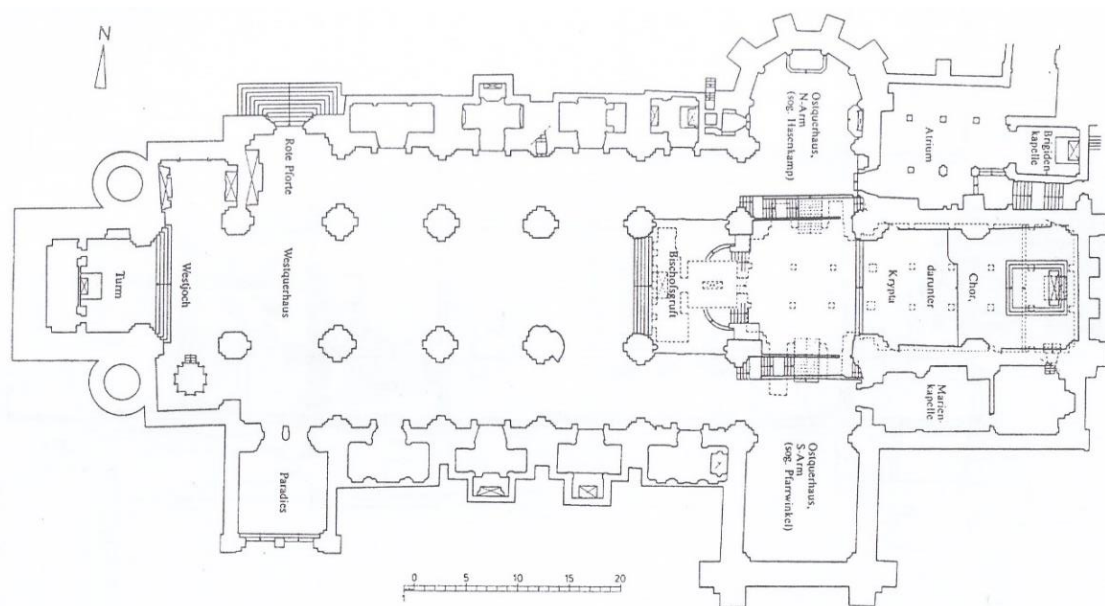
Slika 10: Neuenheerse, St. Saturnina, tlocrt crkve

Slika 11a: Soest, St. Patrokli, pročelje crkve

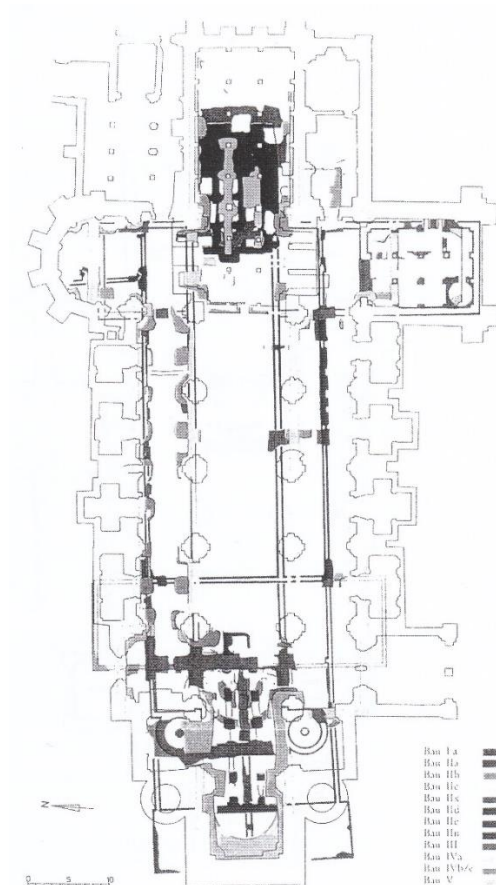

Slika 11b: Soest, St. Patrokli, tlocrt *westwerka* (crno: otonski period, mrežasto: pregradnja iz 12. stoljeća, bijelo: današnje zdanje)

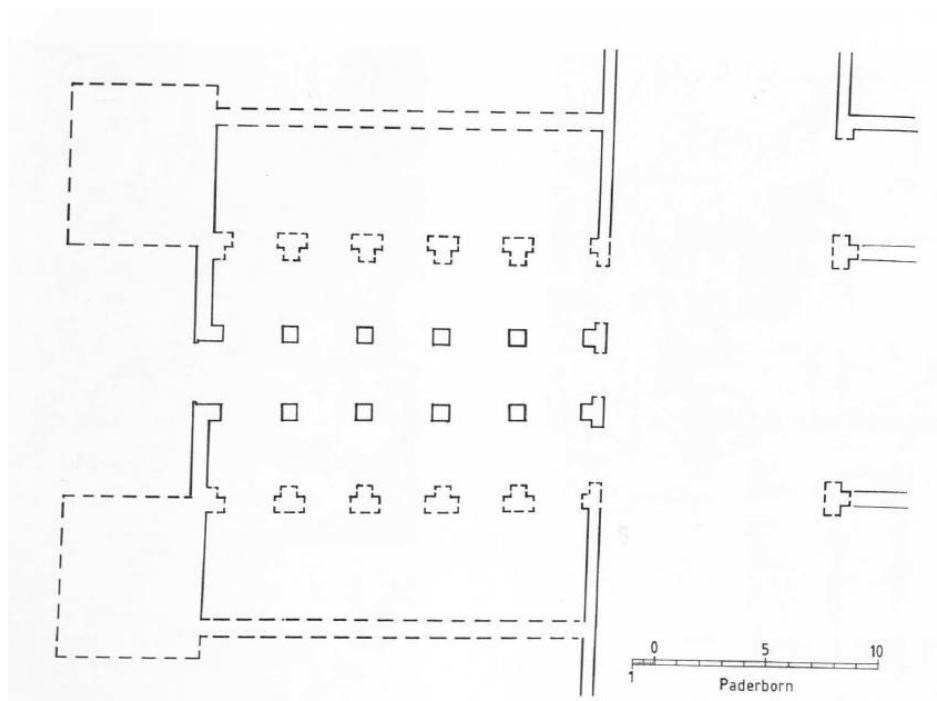

Slika 12a: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, tlocrt postojeće crkve

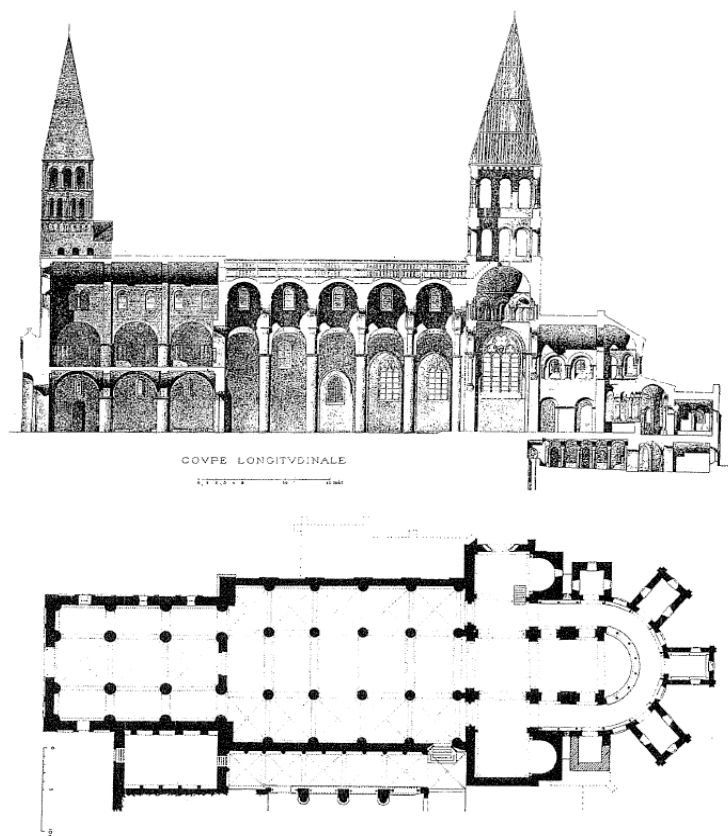

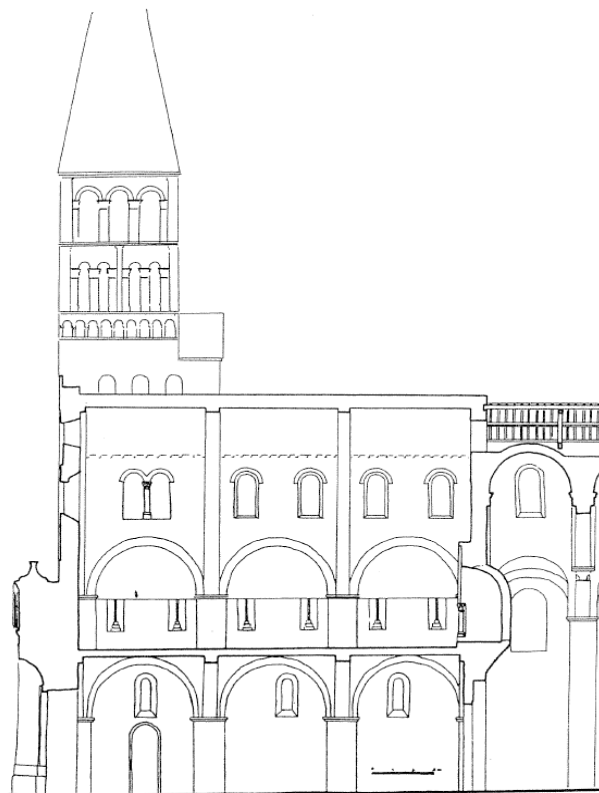
Slika 12b: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, faze izgradnje katedrale prema U. Lobbedeyju

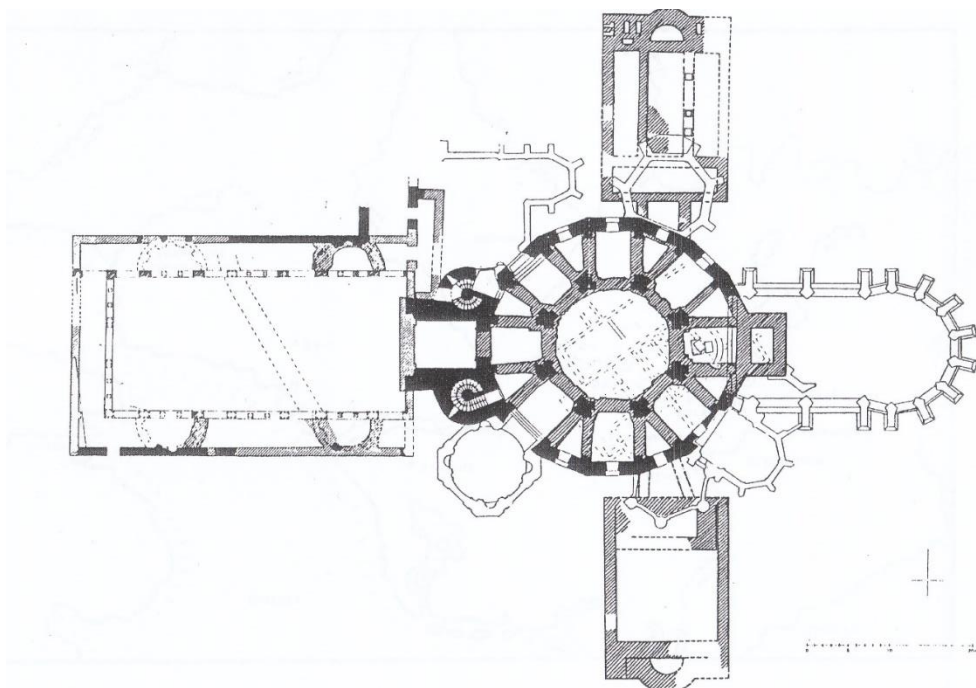
Slika 12c: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, tlocrt *westwerka*

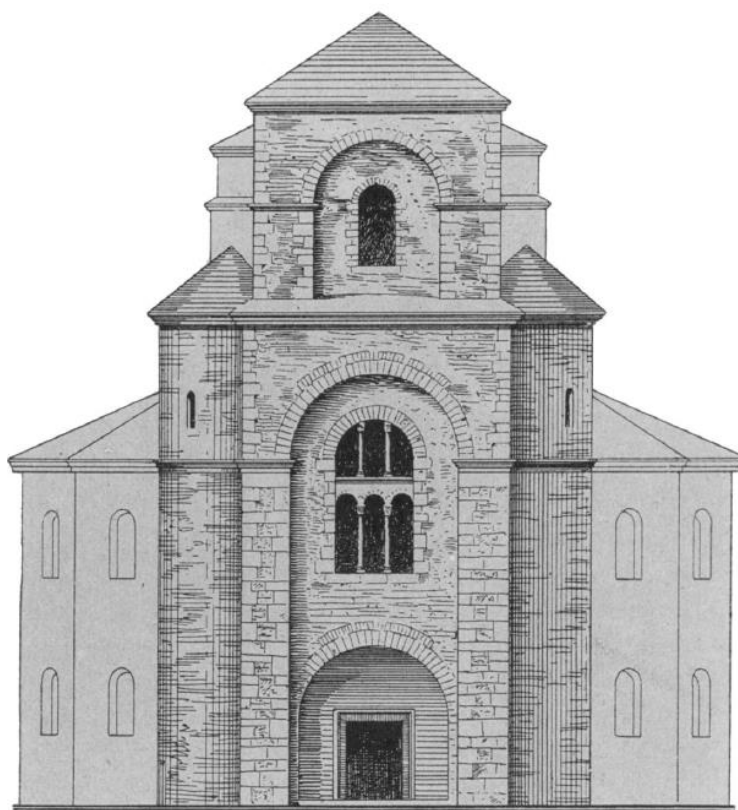
Slika 13a: Tournus, Saint-Philibert, poprečni presjek i tlocrt crkve

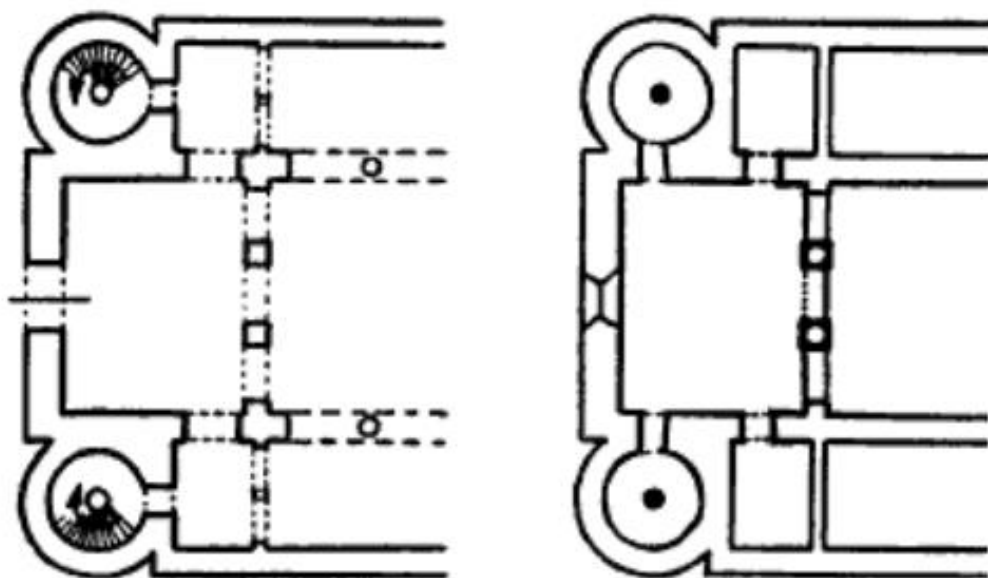
Slika 13b: Tournus, Saint-Philibert, poprečni presjek zapadnog zdanja s pogledom na sjever

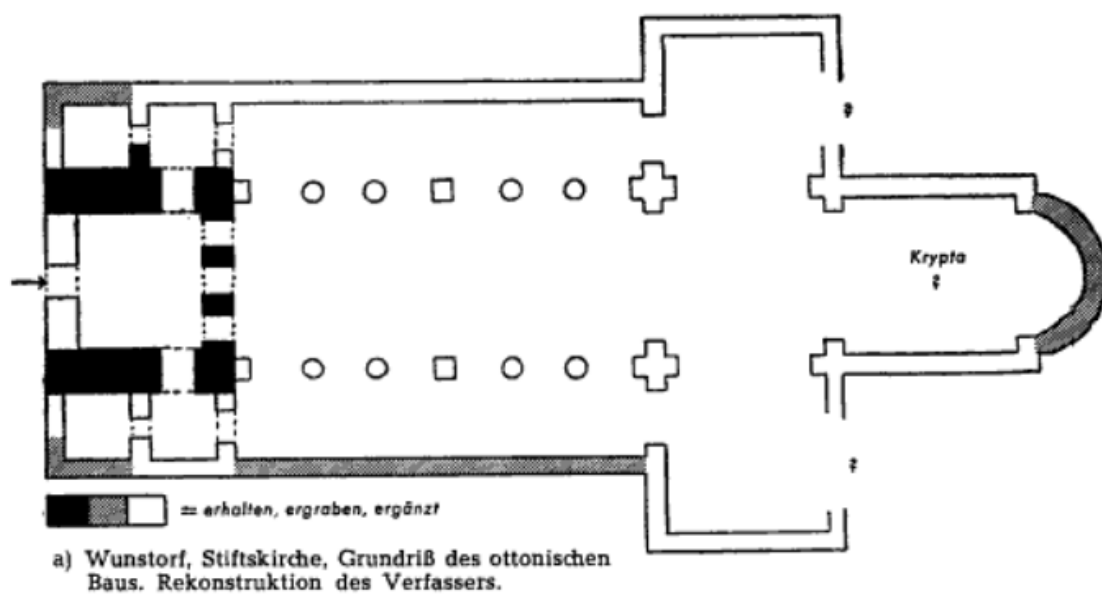
Slika 14a: Aachen, St. Marien, tlocrt palatinske kapele

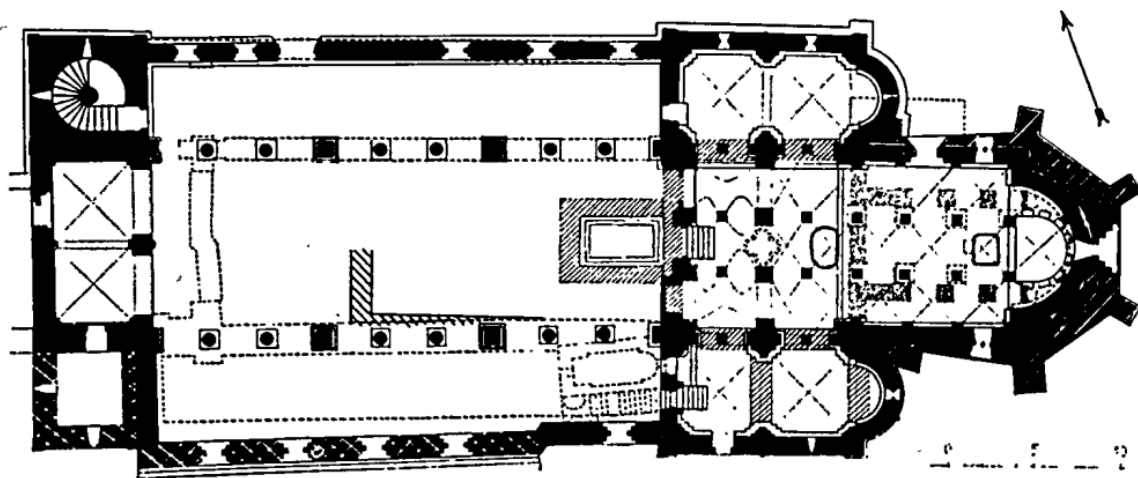
Slika 14b: Aachen, St. Marien, pročelje palatinske kapele, rekonstrukcija

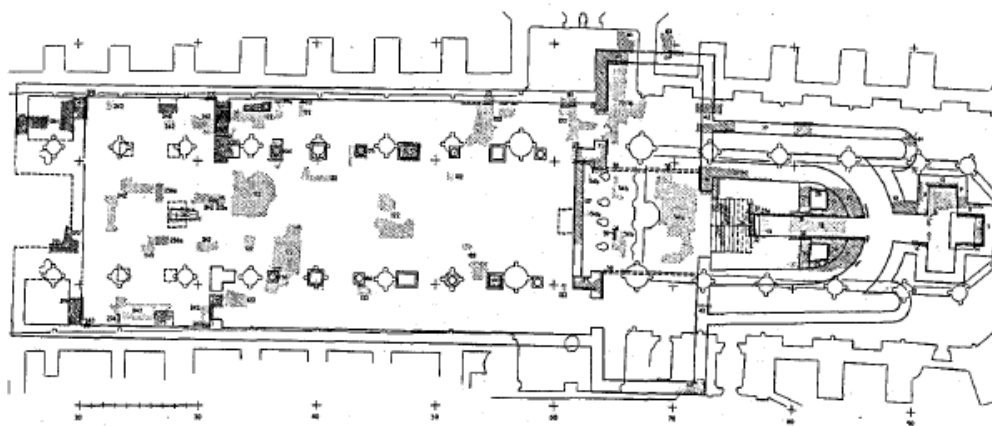
Slika 15: Oberkaufungen, samostanska crkva, tlocrt prizemlja i prvog kata *westwerka*

Slika 16: Wunstorf, samostanska crkva, tlocrt crkve

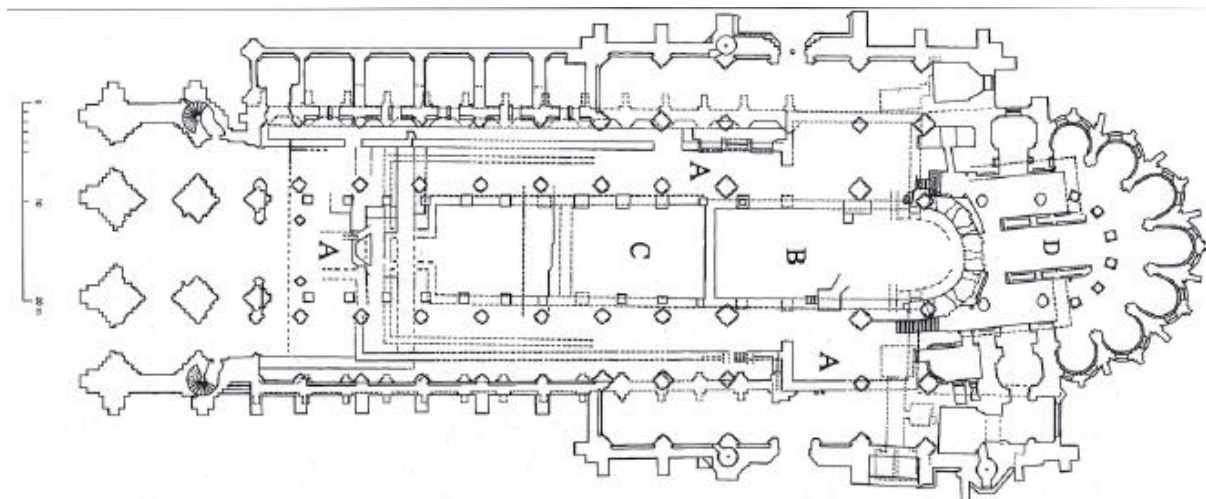
Slika 17: Quedlinburg, St. Servatius, tlocrt crkve

Slika 18: Halberstadt, tlocrt katedrale

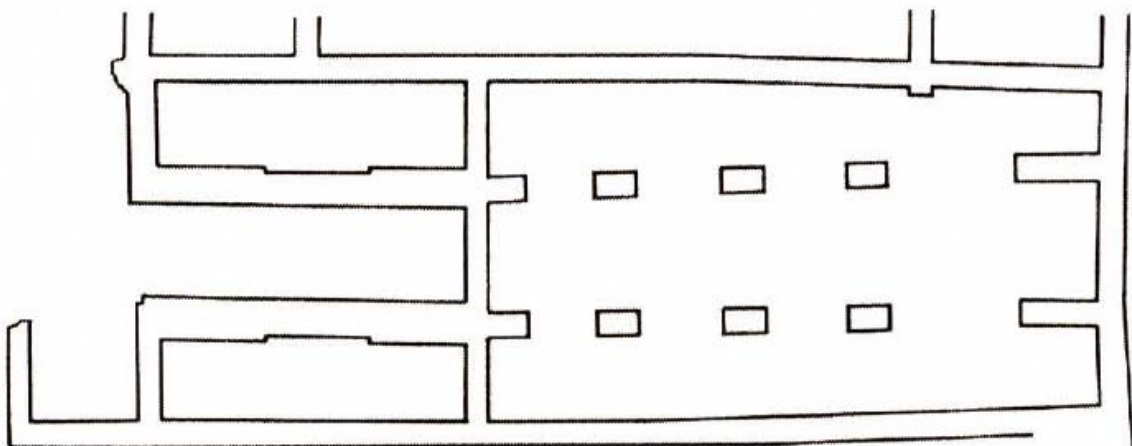
Slika 19: Lorsch, Torhalle, fotografija

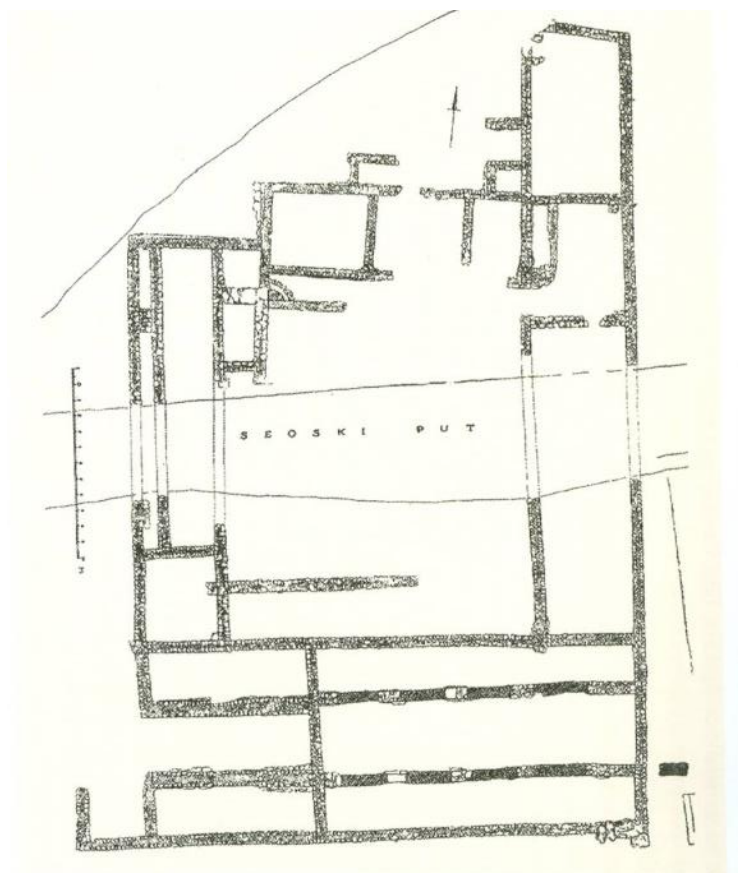
Slika 20: Pariz, opatija Saint-Denis, tlocrt crkve

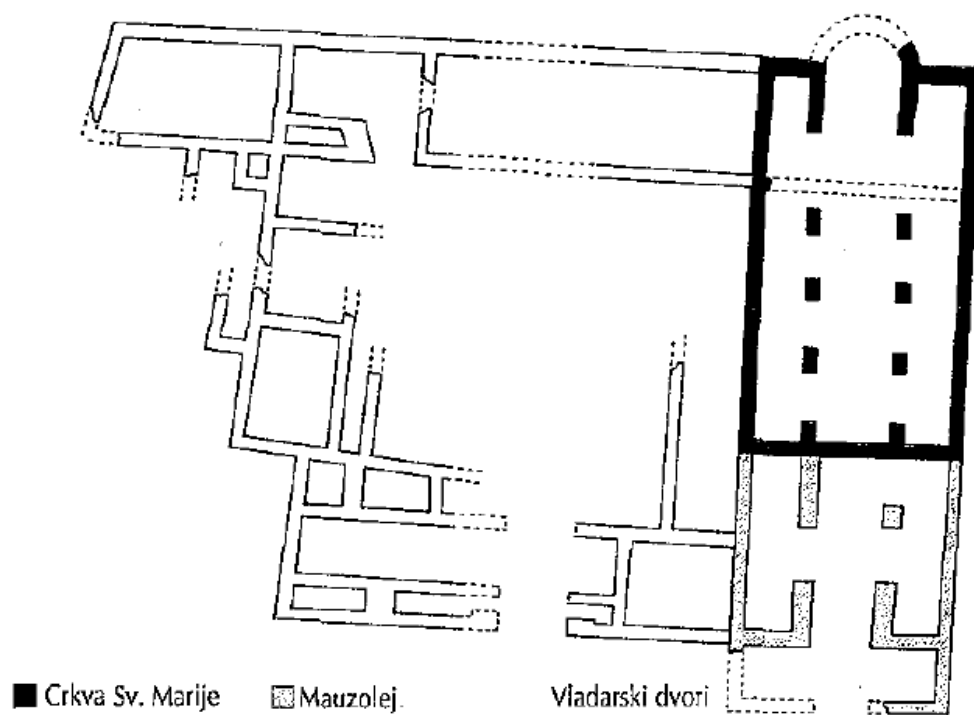

Slika 22a: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt crkve

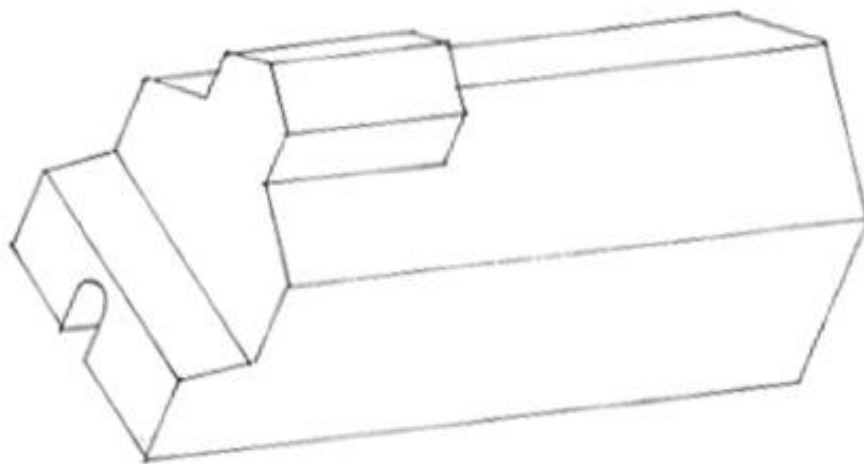

Slika 22b: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt crkve i susjednog kompleksa

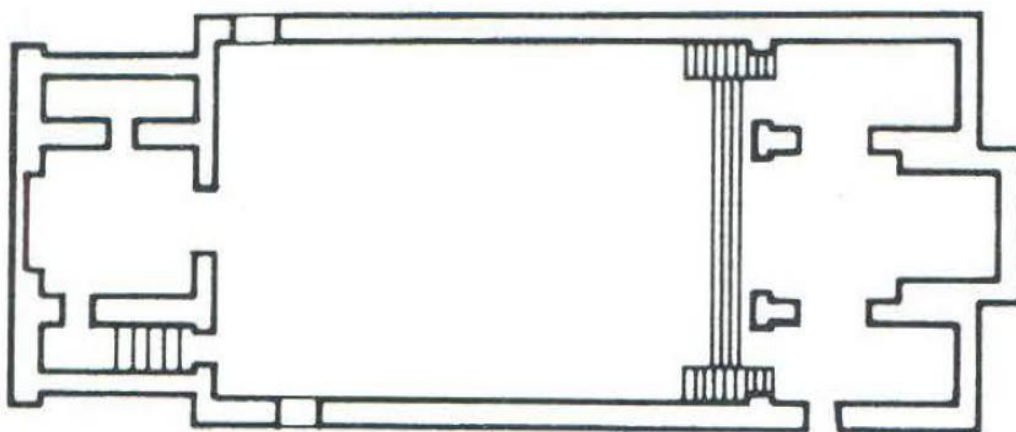

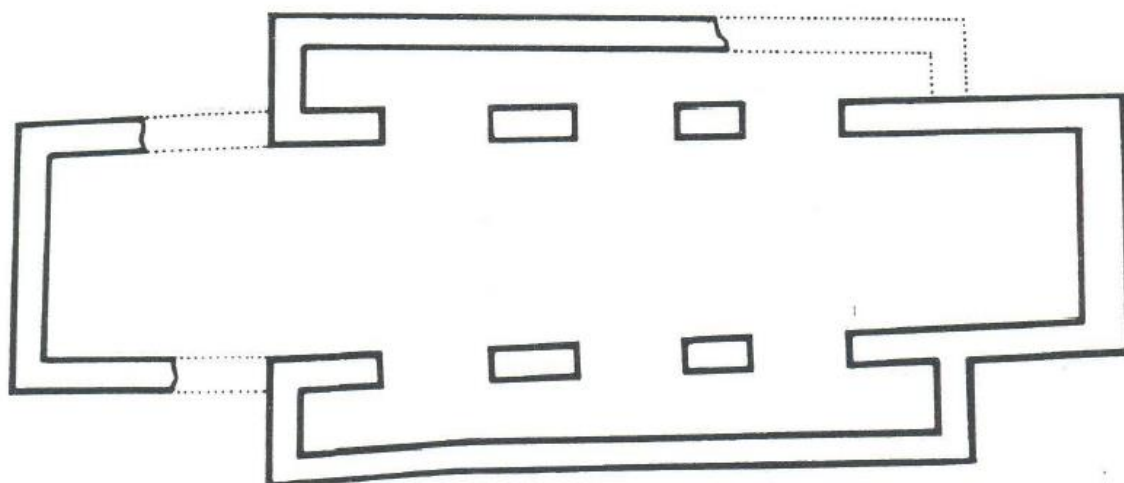
Slika 22c: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt kompleksa prema A. Miloševiću

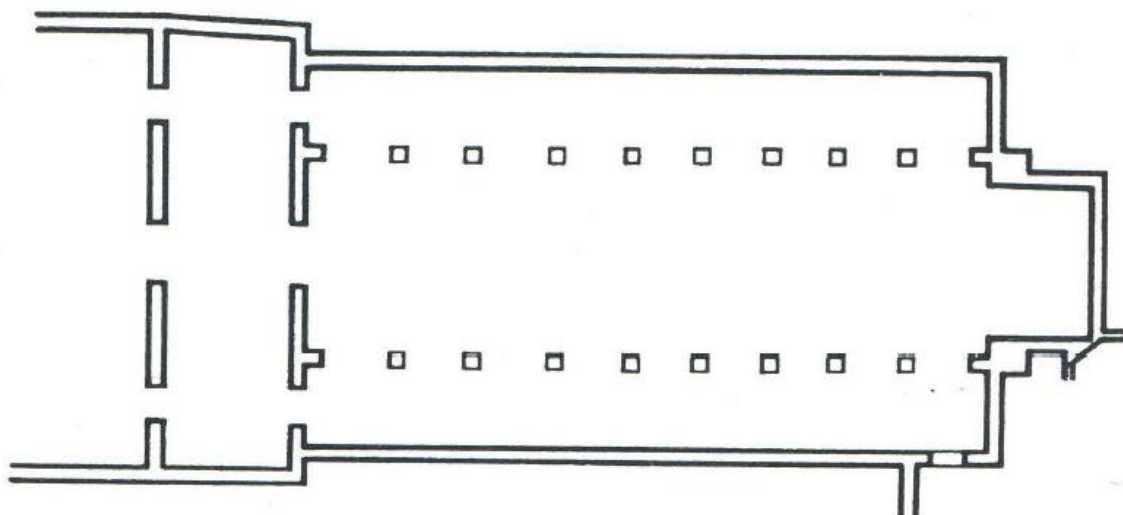
Slika 22d: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, rekonstrukcija V. P. Gossa

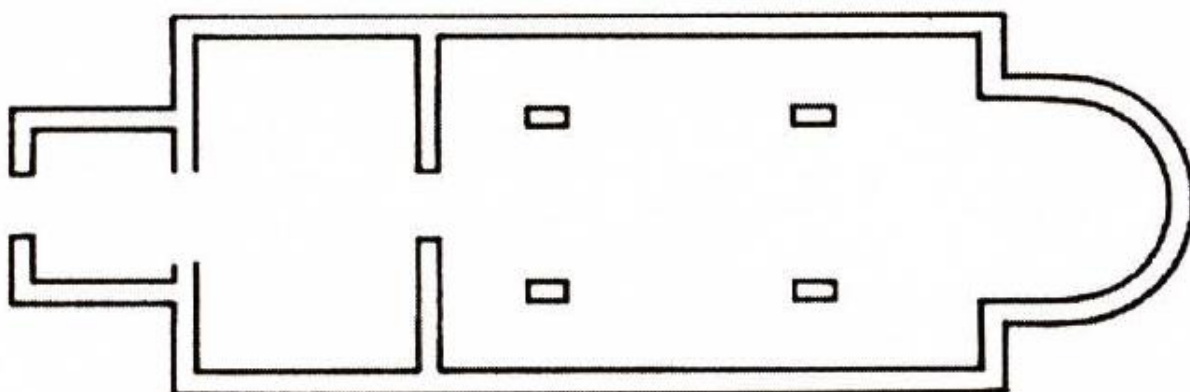
Slika 23: Crkva u Petersburgu kraj Fulde, tlocrt crkve

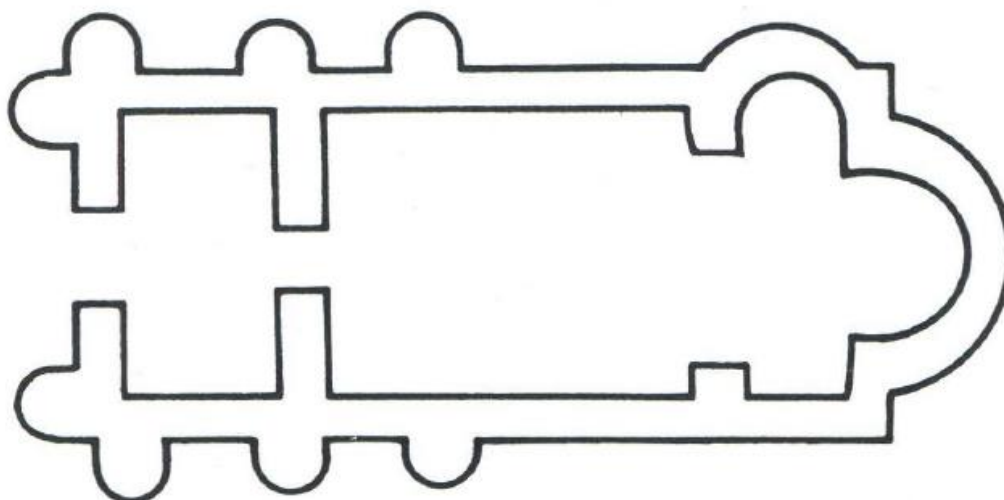
Slika 24: Crkva sv. Marte u BIjaćima, tlocrt crkve

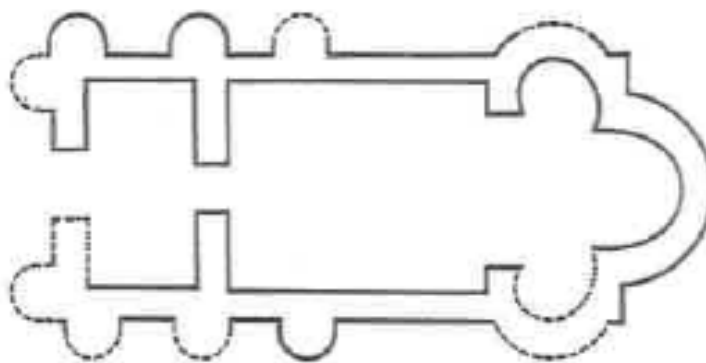
Slika 25: Crkva sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi

Slika 26: Crkva na Žažviću, tlocrt crkve

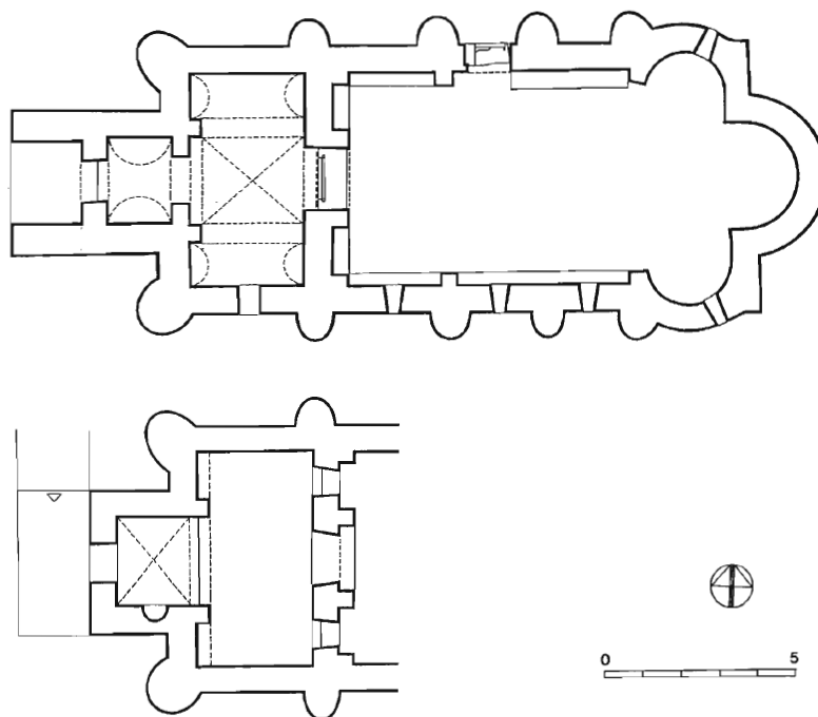
Slika 27a: Crkva na Lopuškoj Glavici u Biskupiji, tlocrt crkve s pravokutnom južnom apsidom

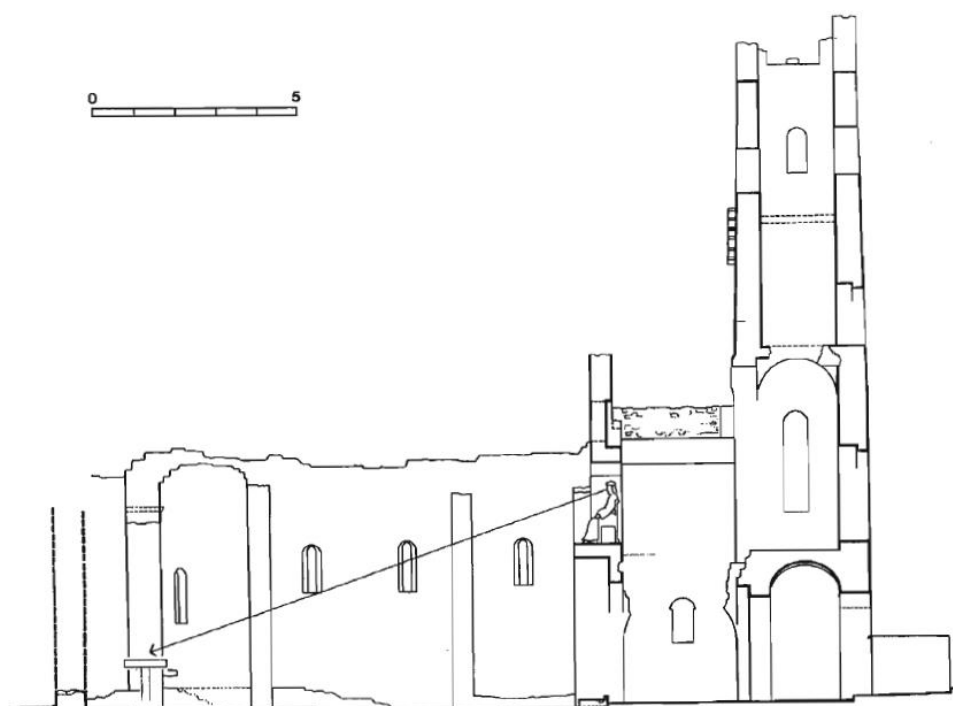
Slika 27b: Crkva na Lopuškoj Glavici u Biskupiji, tlocrt crkve s rekonstruiranom polukružnom južnom apsidom

Slika 28a: Crkva sv. Spasa na vrelo Cetine, fotografija pročelja i južnog zida crkve

Slika 28b: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, tlocrt prizemlja i kata crkve

Slika 28c: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, longitudinalni presjek crkve

Slika 28d: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija pročelja crkve

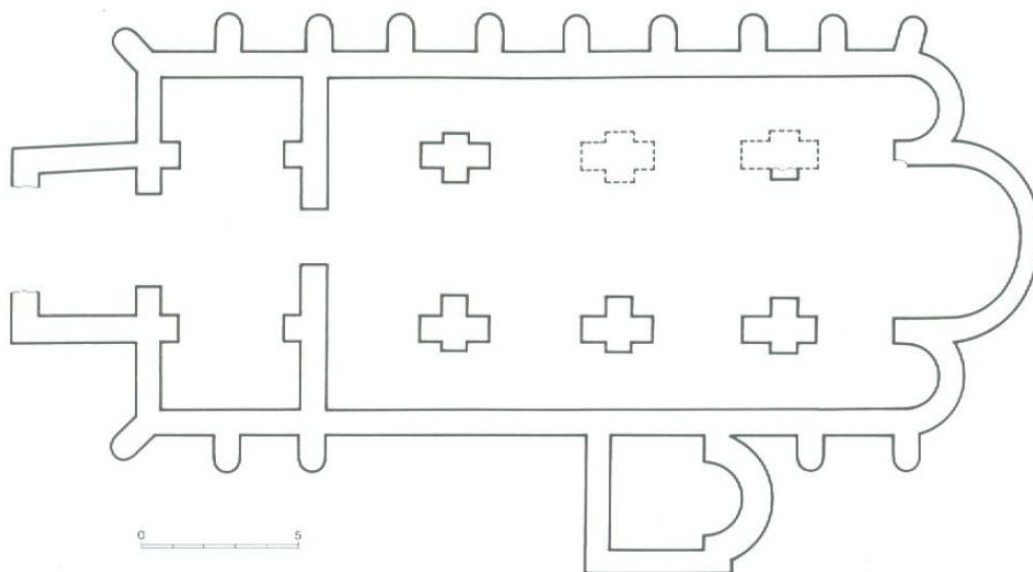

Slika 28e: Crkva sv. Spasa na vrelo Cetine, fotografija s pogledom na unutarnji zapadni zid s emporom na katu

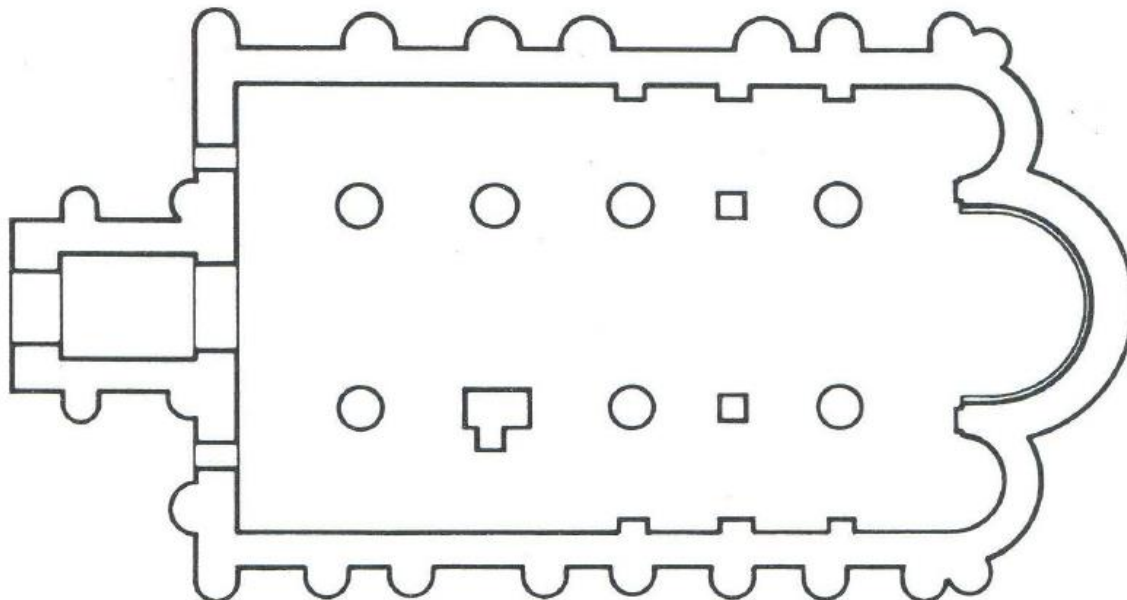

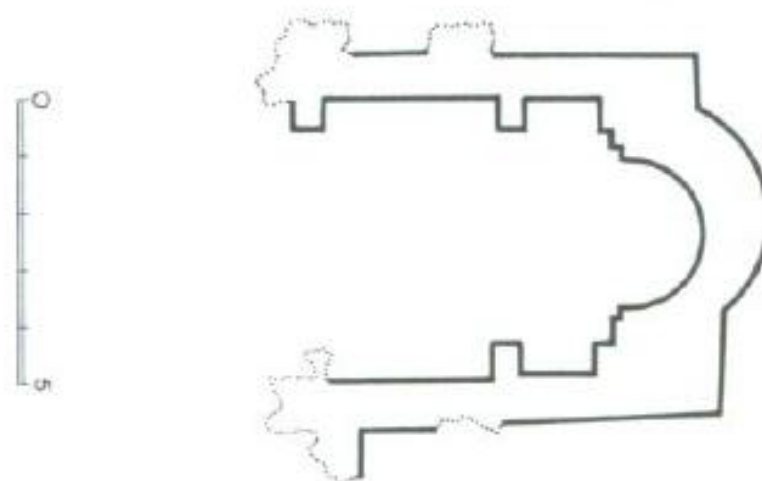
Slika 28f: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija s pogledom prema prvom katu zvonika i niši na južnom zidu

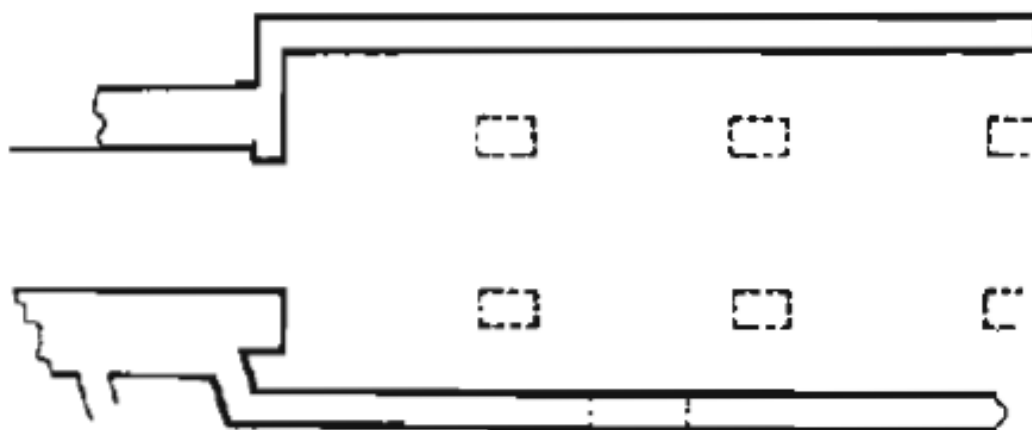
Slika 29: Crkva sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji, tlocrt crkve

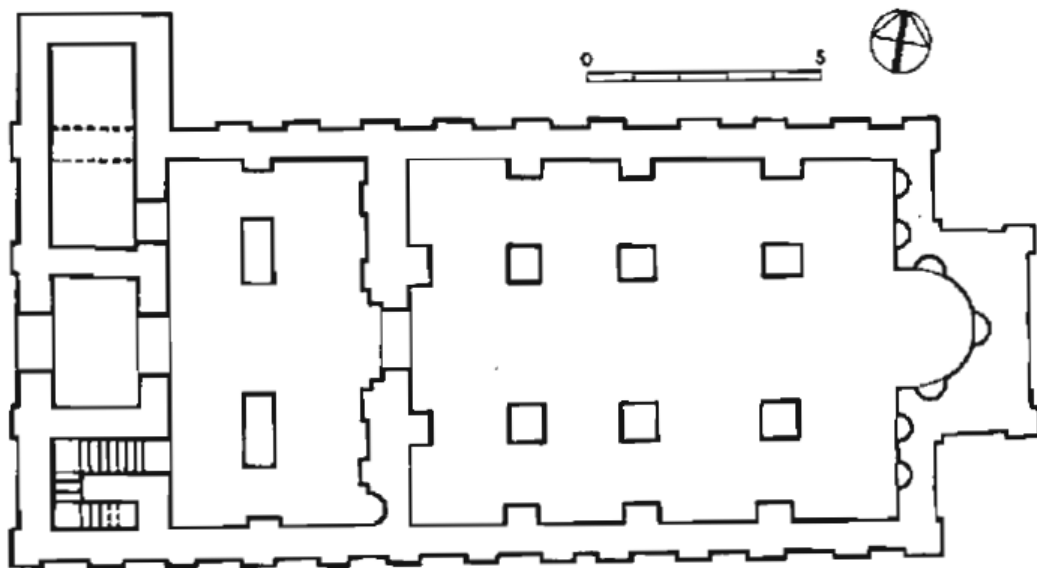
Slika 30: Katedrala u Biogradu, tlocrt crkve

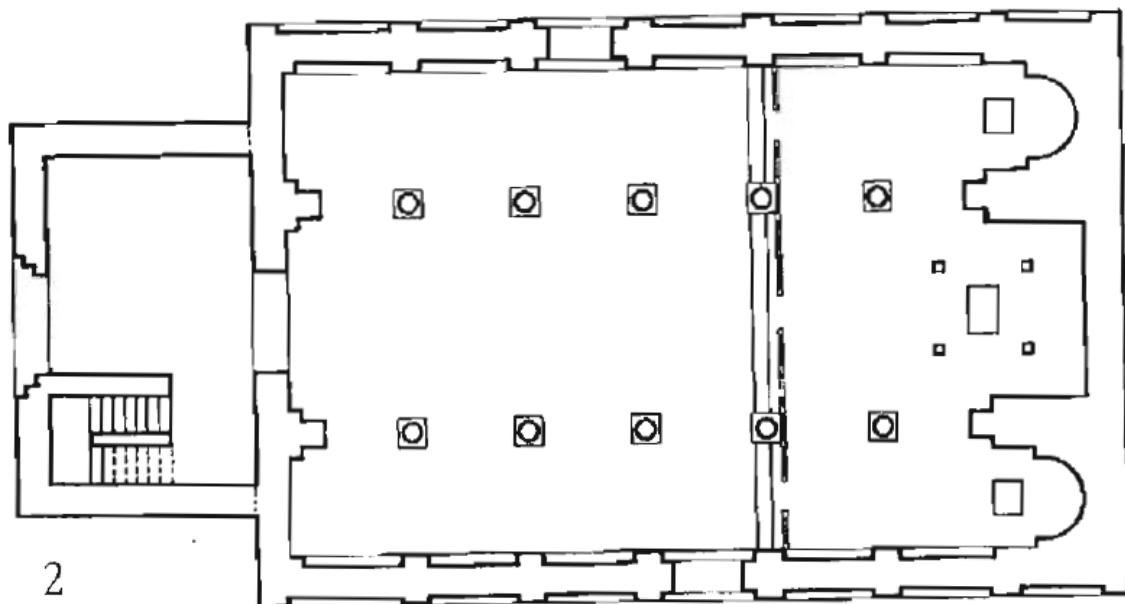
Slika 31: Crkva na Bukorovića Podvornici u Biskupiji, tlocrt crkve

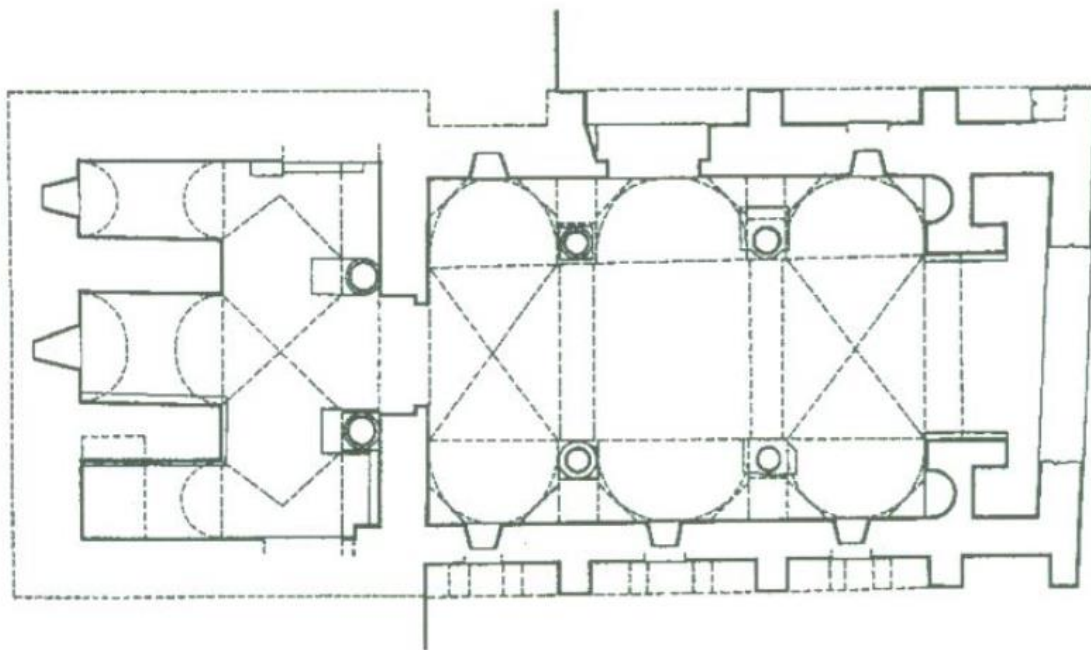
Slika 32: Crkva u Koljanima, tlocrt crkve

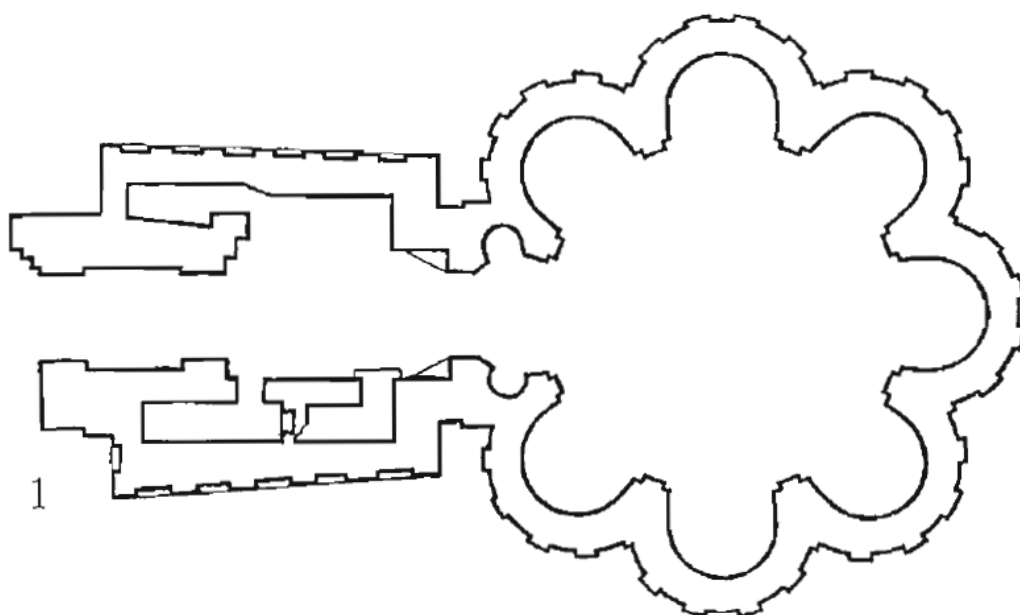
Slika 33: Crkva sv. Stjepana na Otoku kraj Solina, tlocrt crkve

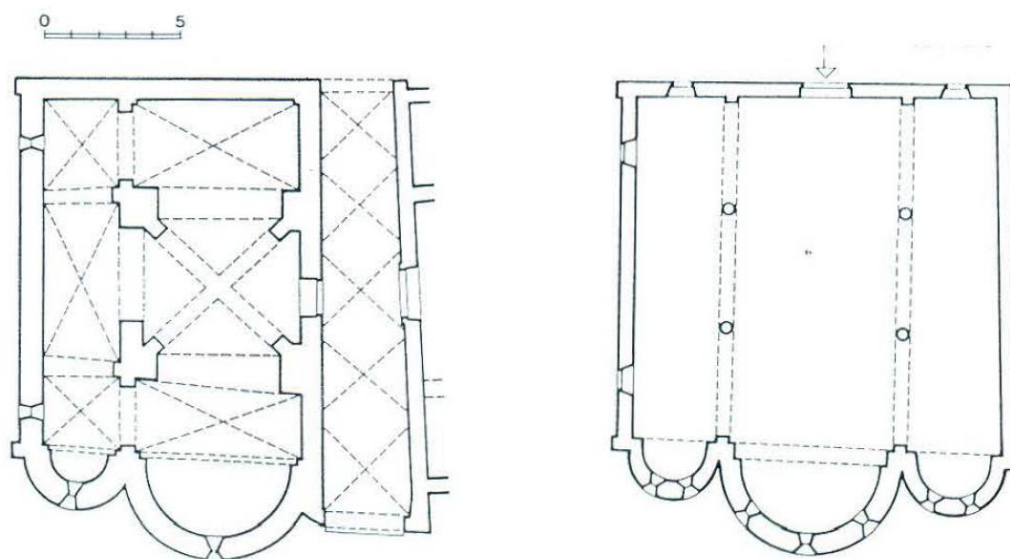
Slika 34: Crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu, tlocrt crkve

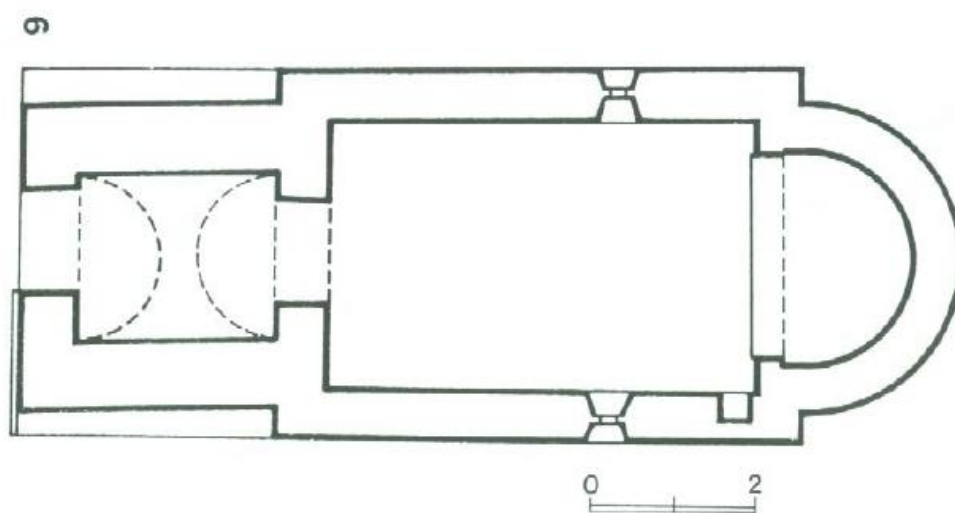
Slika 35: Crkva sv. Lovre u Zadru, tlocrt crkve

Slika 36: Crkva u Ošlju, tlocrt crkve

Slika 37: Crkva sv. Kvirina u Krku, tlocrt prizemlja i kata crkve

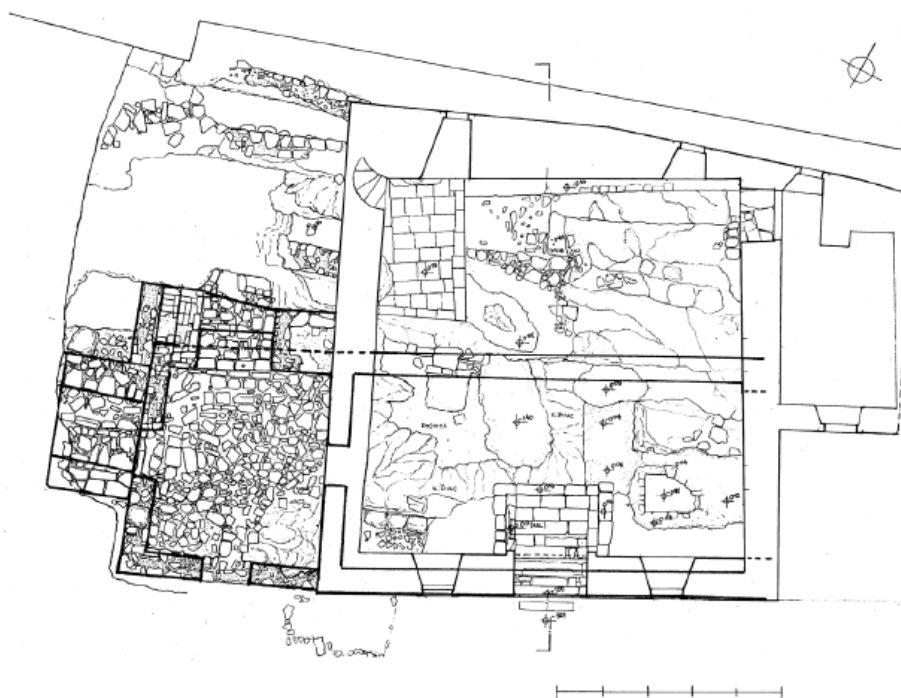

Slika 38: Crkva sv. Vida u Dobrinju na Krku, tlocrt crkve

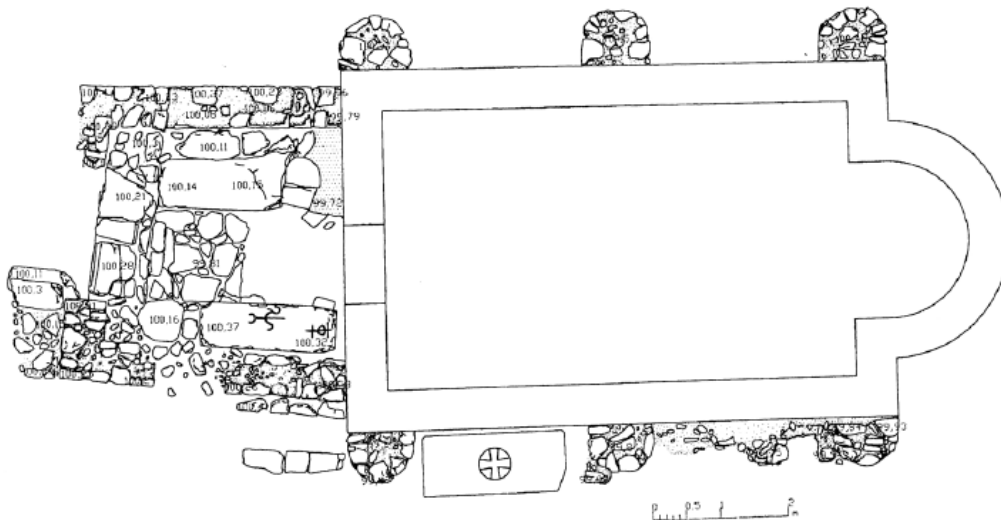
Slika 39a: Crkva sv. Vida u Klisu

Slika 39b: Crkva sv. Vida u Klisu, tlocrt crkve s arheološkim nalazima

Slika 40a: Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, fotografija zapadnog pročelja

Slika 40b: Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, tlocrt crkve s arheološkim nalazima

6. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1a: Centula, St. Riquier, pročelje crkve, rekonstrukcija prema W. Effmannu. Izvor: Schäfer, 1945., str. 107

Slika 1b: Centula, St. Riquier, rekonstrukcija prema W. Effmannu. Izvor: Möbius, 1968., str. 157

Slika 1c: Centula, St. Riquier, poprečni presjek i tlocrt crkve, rekonstrukcija prema W. Effmannu. Izvor: Fuchs, 1929., str. 28

Slika 1d: Centula, St. Riquier, bakrorez s prikazom opatije u Centuli iz 17. stoljeća. Izvor: Möbius, 1968., str. 155

Slika 2a: Corvey, St. Stephanus und Vitus, današnji izgled pročelja. Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Imperial_Abbey_of_Corvey, pregledano 18. 12. 2018.

Slika 2b: Corvey, St. Stephanus und Vitus, pročelje s poprečnim presjekom krila atrija, rekonstrukcija. Izvor: Fuchs, 1929., str. 22

Slika 2c: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na zapad, rekonstrukcija. Izvor: Fuchs, 1929., str. 25

Slika 2d: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija. Izvor: Fuchs, 1929., str. 24

Slika 2e: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prizemlja, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 89

Slika 2f: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prvog kata, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 90

Slika 2g: Corvey, St. Stephanus und Vitus, uzdužni poprečni presjek crkve, rekonstrukcija. Izvor: Fuchs, 1929., str. 27

Slika 2h: Corvey, St. Stephanus und Vitus, maketa *westwerka* prema rekonstrukcijama. Izvor: <http://www.fantomzeit.de/?p=719>, pregledano 18. 12. 2018.

Slika 2i: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na zapad, današnje stanje. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 89

Slika 2j: Corvey, St. Stephanus und Vitus, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, današnje stanje. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 89

Slika 2k: Corvey, St. Stephanus und Vitus, tlocrt prizemlja (lijevo) i prvog kata (desno), današnje stanje. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 87

Slika 3a: Hildesheim, St. Marien, pročelje katedrale. Izvor: <https://www.germany.travel/sk/towns-cities-culture/unesco-world-heritage/gallery-st-marys-cathedral-and-st-michaels-church-in-hildesheim.html>, pregledano 18. 12. 2018.

Slika 3b: Hildesheim, St. Marien, tlocrt katedrale s fazama izgradnje. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XVI

Slika 4a: Minden, St. Petrus und Gogonius, pročelje katedrale. Izvor: Schäfer, 1945., str. 108

Slika 4b: Minden, St. Petrus und Gogonius, tlocrt katedrale s fazama izgradnje. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XXIII

Slika 4c: Minden, St. Petrus und Gogonius, tlocrt otonskog *westwerka*. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 95

Slika 5a: Werden, St. Ludger, rekonstrukcija pročelja. Izvor: Lobbedey, 2004., str. 53

Slika 5b: Werden, St. Ludger, rekonstrukcija unutrašnjosti *westwerka* s pogledom na zapad. Izvor: Lobbedey, 2004., str. 53

Slika 5c: Werden, St. Ludger, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 94

Slika 5d: Werden, St. Ludger, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 94

Slika 5e: Werden, St. Ludger, poprečni presjek i tlocrt crkve, stanje od sredine 13. stoljeća. Izvor: Kosch, 2000., str. 113

Slika 6a: Köln, St. Pantaleon, pročelje crkve. Izvor: Kosch, 2000., str. 104

Slika 6b: Köln, St. Pantaleon, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 93

Slika 6c: Köln, St. Pantaleon, tlocrt crkve, rekonstrukcija. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XXI

Slika 6d: Köln, St. Pantaleon, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2004., str. 55

Slika 7a: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, tlocrt *westwerka*, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 95

Slika 7b: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, poprečni presjek *westwerka* s pogledom na sjever, rekonstrukcija. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 95

Slika 7c: Gernrode, St. Cyriakus und Metronius, tlocrt s kriptama i rekonstrukcijom faza izgradnje. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. VIII

Slika 8: Freckenhorst, St. Bonifatius, tlocrt i poprečni presjek *westwerka*. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 96

Slika 9: Gandersheim, samostanska crkva, tlocrt i poprečni presjek *westwerka*. Izvor: Lobbedey, 1999., str. 88

Slika 10: Neuenheerse, St. Saturnina, tlocrt crkve. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XXVII

Slika 11a: Soest, St. Patrokli, pročelje crkve. Izvor: Lobbedey, 1999., str. 93

Slika 11b: Soest, St. Patrokli, tlocrt *westwerka* (crno: otonski period, mrežasto: pregradnja iz 12. stoljeća, bijelo: današnje zdanje). Izvor: Lobbedey, 1999., str. 87

Slika 12a: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, tlocrt postojeće crkve. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XXIX

Slika 12b: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, faze izgradnje katedrale prema U. Lobbedeyju. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. XXX

Slika 12c: Paderborn, St. Maria, St. Liborius und Kilian, tlocrt *westwerka*. Izvor: Lobbedey, 2002., str. 92

Slika 13a: Tournus, Saint-Philibert, poprečni presjek i tlocrt crkve. Izvor: Krüger, 2003., str. 142

Slika 13b: Tournus, Saint-Philibert, poprečni presjek zapadnog zdanja s pogledom na sjever. Izvor: Kruger, 2203., str. 144

Slika 14a: Aachen, St. Marien, tlocrt palatinske kapele. Izvor: Schönfeld de Reyes, 1999., T. II

Slika 14b: Aachen, St. Marien, pročelje palatinske kapele, rekonstrukcija. Izvor: Schäfer, 1945., str. 107

Slika 15: Oberkaufungen, samostanska crkva, tlocrt prizemlja i prvog kata *westwerka*. Izvor: <https://www.jstor.org/p/vbz/ffzg.hr>, pregledano 19. 12. 2018., Oeters, 1995., str. 178

Slika 16: Wunstorf, samostanska crkva, tlocrt crkve. Izvor: <https://www.jstor.org/p/vbz/ffzg.hr>, pregledano 19. 12. 2018., Oeters, 1995., str. 179

Slika 17: Quedlinburg, St. Servatius, tlocrt crkve. Izvor: <http://www.m-meisegeier.homepage.t-online.de/Quedlinburg.htm>, pregledano 19. 12. 2018.

Slika 18: Halberstadt, tlocrt katedrale. Izvor: Lobbedey, 2004., str. 51

Slika 19: Lorsch, Torhalle, fotografija. Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Lorsch_Abbey, pregledano 18. 12. 2018.

Slika 20: Pariz, opatija Saint-Denis, tlocrt crkve. Izvor: Jacobsen, Wyss (*Avant-nefs*), 2002., str. 77

Slika 21a: Reims, katedrala, tlocrt crkve s prikazom svih faza. Izvor: Balcon, Berry (*Avant-nefs*), 2002., str. 119

Slika 21b: Reims, katedrala, tlocrt crkve iz karolinškog razdoblja. Izvor: Balcon, Berry (*Avant-nefs*), 2002., str. 119

Slika 22a: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1986., str. 83

Slika 22b: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt crkve i susjednog kompleksa. Izvor: Milošević, 2003., str. 202

Slika 22c: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, tlocrt kompleksa prema A. Miloševiću. Izvor: Milošević, 2003., str. 203

Slika 22d: Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, rekonstrukcija V. P. Gossa. Izvor: Goss, 1975., str. 7

Slika 23: Crkva u Petersburgu kraj Fulde, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1986., str. 80

Slika 24: Crkva sv. Marte u Bijaćima, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1986., str. 73

Slika 25: Crkva sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi. Izvor: Jurković, 1986., str. 78

Slika 26: Crkva na Žažviću, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1995., str. 66

Slika 27a: Crkva na Lopuskoj Glavici u Biskupiji, tlocrt crkve s pravokutnom južnom apsidom. Izvor: Jurković, 1986., str. 66

Slika 27b: Crkva na Lopuskoj Glavici u Biskupiji, tlocrt crkve s rekonstruiranom polukružnom južnom apsidom. Izvor: Jurković (*HAM*), 1997., str. 29

Slika 28a: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija pročelja i južnog zida crkve. Izvor: fotografirala L. Čavlek

Slika 28b: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, tlocrt prizemlja i kata crkve. Izvor: Jurković, 1995., str. 61

Slika 28c: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, longitudinalni presjek crkve. Izvor: Jurković, 1995., str. 64

Slika 28d: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija pročelja crkve. Izvor: fotografirala L. Čavlek

Slika 28e: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija s pogledom na unutarnji zapadni zid s emporom na katu. Izvor: fotografirala L. Čavlek

Slika 28f: Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, fotografija s pogledom prema prvom katu zvonika i niši na južnom zidu. Izvor: fotografirala L. Čavlek

Slika 29: Crkva sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*Od Nina*), 1992., str. 32

Slika 30: Katedrala u Biogradu, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1986., str. 68

Slika 31: Crkva na Bukorovića Podvornici u Biskupiji, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*Od Nina*), 1992., str. 32

Slika 32: Crkva u Koljanima, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 2000., str. 182

Slika 33: Crkva sv. Stjepana na Otoku kraj Solina, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*Od Nina*), 1992., str. 99

Slika 34: Crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*Od Nina*), 1992., str. 102

Slika 35: Crkva sv. Lovre u Zadru, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*Od Nina*), 1992., str. 109

Slika 36: Crkva u Ošlju, tlocrt crkve. Izvor: Jurković (*HAM*), 1997., str. 34

Slika 37: Crkva sv. Kvirina u Krku, tlocrt prizemlja i kata crkve. Izvor: Jurković (*Doppelkapelle*), 1992., str. 225

Slika 38: Crkva sv. Vida u Dobrinju na Krku, tlocrt crkve. Izvor: Jurković, 1993., str. 185

Slika 39a: Crkva sv. Vida u Klisu. Izvor: Bužančić, 2011., str. 31

Slika 39b: Crkva sv. Vida u Klisu, tlocrt crkve s arheološkim nalazima. Izvor: Bužančić, 2011., str. 34

Slika 40a: Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, fotografija zapadnog pročelja. Izvor: Bužančić, 2011., str. 57

Slika 40b: Crkva sv. Marije u Blizni Gornjoj, tlocrt crkve s arheološkim nalazima. Izvor: Bužančić, 2011., str. 49

6. LITERATURA

Baldwin Smith, Earl. *Architectural symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*. New Jersey: Princeton University Press, 1956.

Bandmann, Günter. *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*. Prevedo Kendall Wallis. New York: Columbia University Press, 2005.

Bandmann, Günter. *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag, 1951.

Bužančić, Radoslav. „Crkva sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, (2011): 29-67.

Effmann, Wilhelm. *Die karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden. Stephanskirche, Salvatorskirche, Peterskirche*. Straßbourg: Heitz & Mündel, 1899.

Filipeć, Krešimir. „10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998-2007).“ *Hortus artium medievalium* 13, vol. 2, (2007): 411-422.

Fuchs, Alois. *Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst*. Paderborn: Druck und Verlag der Bonifacius-Druckerei in Paderborn, 1929.

Goss, Vladimir Peter. „Spomenici umjetnosti kao povijesni dokumenti.“ *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 24, (2007): 499-502.

Goss, Vladimir Peter. „The ‘Croatian Westwork’ revisited.“ *Ars* 43, (2010): 3-23.

Goss, Vladimir Peter. „Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije.“ *Ethnologica Dalmatica* 19, (2012): 141-152.

Goss, Vladimir Peter. „Lobor-Klokoč-Morović: Prilog razmatranju karolinške prisutnosti u predromaničkim kontinentalne Hrvatske.“ U *Marasovićev zbornik*, ur. Ivo Babić, 194-198. Split: Sveučilište u Splitu, 2003.

Goss, Vladimir Peter. „The South-Eastern Border of Carolingian Architecture.“ *Cahiers archeologiques* 27, (1978): 85-100.

Goss, Vladimir Peter. „Two Early Croatian Royal Mausolea.“ *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 18-19, (1975): 5-10.

Goss, Vladimir Peter. „Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike.“ U *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, ur. Tomislav Marasović, 131-148. Split: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978.

Goss, Vladimir Peter. *Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800.-1200.: pogled s jugoistoka*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2010.

Goss, Vladimir Peter. *Early Croatian Architecture*. London: Duckworth, 1987.

Goss, Vladimir Peter. *Pre-Romanesque Architecture in Croatia - Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*. Zagreb: Art Studio Azinović, 2006.

Goss, Vladimir Peter. *Starohrvatska arhitektura*. Zagreb: Društvo arhitekata Hrvatske, 1969.

Grossmann, Dieter. „Zum Stand der Westwerkforschung.“ *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 19, (1957): 253–264.

Hansen-Kokoruš, Renate, Matešić, Josip, Pečur-Medinger, Zrinka, Znika, Marija. *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch. Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2005.

Hoffmann, Hartmut. „Carol Heitz: Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne.“ *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 27, br. 2 (1964): 184–186.

Jakšić, Nikola. „Croatian art in the second half of the ninth century.“ *Hortus artium medievalium* 3, (1997): 41-54.

Jarak, Mirja. „O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba.“ *Opuscula Archaeologica* 22, (1998): 119-128.

Jurčević, Ante. „Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina“ *Starohrvatska prosvjeta* 36, ser. III, (2009): 55–84.

Jurković, Miljenko. „Arhitektura karolinškog doba.“ U *Hrvati i Karolinzi*, ur. Ante Milošević, 164-191. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Jurković, Miljenko. „Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, (1986-87): 61-86.

Jurković, Miljenko. „Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu.“ *Starohrvatska prosvjeta* 20, (1992): 191-213.

Jurković, Miljenko. „'Doppelkapelle' sv. Kvirina u Krku - Biskupska palatinska kapela dvostruke funkcije.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Prijatelj zbornik II: Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Krune Prijatelja* 32, (1992): 223-236.

Jurković, Miljenko. „Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj.“ U *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, 177-121, 235-238, 276-279. Zagreb: Nakladni Zavod Matice Hrvatske, 1995.

Jurković, Miljenko. „Između antike i romanike - pedeset godina poslije.“ U *Knjiga sažetaka Prelogova baština danas - u povodu devedesete obljetnice rođenja Milana Preloga*, ur. Danko Zelić, 13-14. Dubrovnik-Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2009.

Jurković, Miljenko. „O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća.“ *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 15, (1992): 65-73.

Jurković, Miljenko. „Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj.“ U *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža: zbornik radova*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, 325-338. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.

Jurković, Miljenko. „Predromanički šesterolisti Dalmacije - problemi funkcije.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u dalmaciji* 35, (1997): 225-240.

Jurković, Miljenko. „Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, (1988): 41-48.

Jurković, Miljenko. „Spomenici nepotpune biografije. Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti.“ U *Munuscula in honorem Željko Rapanić, Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević, 259-271. Zagreb-Motovun-Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012.

Jurković, Miljenko. „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici.“ *Starohrvatska prosvjeta* 22, (1997): 55-80.

Jurković, Miljenko. „Uloga Zadra, Clunya i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku.“ U *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, ur. Nina Kudiš, Marina Vicelja, 177-187. Rijeka: Pedagoški fakultet, Rijeka, 1993.

Jurković, Miljenko. *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar - Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992.

Kosch, Clemens. „Überlegungen zu vorromanischen Westwerken und ihrer in der Stauferzeit veränderten Gestalt und Funktion (ausgehend von St. Pantaleon in Köln).“ U *Kunst und Liturgie im Mittelalter. Akten des internationalen Kongresses der Bibliotheca Hertziana und des Nederlands Instituut te Rome, Rom, 28. - 30. September 1997.*, izd. Nicolas Bock, 101–120. München: Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, 2000.

Krüger, Kristina. „Architecture and Liturgical Practice: The Cluniac *galilea*.“ U *The White Mantle of Churches. Architecture, Liturgy, and Art around the Millennium*, ur. Nigel Hiscock, 136–159. Turnhout: Brepols, 2003.

Krüger, Kristina. „Die *Galilea* genannten Westbauten und Cluny. Zur Funktion der doppelgeschossigen Vorkirchen des 11. und 12. Jahrhunderts.“ *Revue Mabillon* 72 (NS. 11), (2000): 280–284.

Krüger, Kristina. „Zur liturgischen Benutzung karolingischer 'Westwerke' anhand von bauarchäologischen Zeugnissen und Schriftquellen zu Liturgie und Altarstellen.“ U *Architektur und Liturgie: Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, izdaju Michael Altripp i Claudia Nauerth, 125–142. Wiesbaden: Reichert Verlag Wiesbaden, 2006.

Lobbedey, Uwe. „Der Beitrag von Corvey zur Geschichte der Westbauten und Westwerke.“ *Hortus artium medievalium* 8, (2002): 83–98.

Lobbedey, Uwe. „Überlegungen zu den Westbauten der älteren Domkirchen von Halberstadt.“ *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 58, (2004): 42–59.

Lobbedey, Uwe. „'Westwerke' des 12. Jahrhunderts in Westfalen.“ U *Architektur – Struktur – Symbol. Streifzüge durch die Architekturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart. Festschrift für Cord Meckseper zum 65. Geburtstag*, izdaje Maike Kozok, 85–100. Petersberg: Petersberg Imhof, 1999.

Maraković, Nikolina; Jurković, Miljenko. „'Signatures' in the Stones – The Legacy of Early Medieval Elites on the Territory of Modern Croatia.“ *Hortus Artium Medievalium* 13, vol. 2, (2007): 359-374.

Marasović, Tomislav. „Carolingian Influence in Early Medieval Architecture in Dalmatia.“ *Actes du XIXe Congrès d'histoire de l'art*. Paris, (1958): 117-121.

Marasović, Tomislav. „Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine. Prilog tipološkoj analizi.“ *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1995): 37-54.

Marasović, Tomislav. „Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12/13, (1988-89): 27-39.

Marasović, Tomislav. „Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji.“ U *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, ur. Tomislav Marasović, 6-129. Split: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978.

Marasović, Tomislav. „Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji.“ U *Rapski zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. g.*, ur. Andrija Mohorovičić, 289-296. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.

Marasović, Tomislav. „Westwerk u hrvatskoj predromanici.“ U *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža: zbornik radova*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, 215-222. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. rasprava*. Split: Književni krug, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 2. korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija*. Split: Književni krug, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. korpus arhitekture srednja Dalmacija*. Split: Književni krug, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 4. korpus arhitekture južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Split: Književni krug, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Marasović, Tomislav. *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1994.

Milošević, Ante. „Dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina.“ U *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Ivo Babić, Ante Milošević, Željko Rapanić, 200-207. Split: Sveučilište u Splitu, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002.

Milošević, Ante. *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Dubrovnik: Omega engineering do.o. Dubrovnik, Split: Centar studia Mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2011.

Milošević, Ante; Peković, Željko. *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina*. Dubrovnik: Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split, 2009.

Möbius, Friedrich. „Dagmar von Schönfeld de Reyes: Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung.“ *Journal für Kunstgeschichte* 4, br. 2 (2000): 126–130.

Möbius, Friedrich. *Westwerkstudien*. Jena: Veröffentlichungen der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1968.

Petricioli, Ivo. „Crkva Sv. Lovre u Zadru.“ *Starohrvatska prosvjeta* 17, (1987): 53-73.

Petricioli, Ivo. „Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka.“ U *Gunjačin zbornik. U povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, ur. Ivan Erceg, 113-120. Zagreb: (Izdavački odbor), 1980.

Petricioli, Ivo. „Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima.“ U *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka: znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI*, ur. Željko Rapanić, 221-226. Split: Hrvatsko arheološko društvo, 1984.

Petricioli, Ivo. *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split: Književni krug, 1990.

Sanderson, Warren. „Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIe siècle by Christian Sapin.“ *Speculum* 79, br. 4 (listopad 2004): 1133–1135.

Sapin, Christian, ur. *Avant-nefs et espaces d'accueil dans l'église entre le IVe et le XIIe siècle*. Paris: CTHS, 2002.

Schönfeld de Reyes, Dagmar von. *Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung*. Weimar: VDG, 1999.

7. SUMMARY

The paper presents the overview of use and development of the term westwork (*westwerk*) in German art history historiography since it was first established at the end of the 19th century up to the new research tendencies at the beginning of the 21st century as well as the overview of the term reception in Croatian scientific literature. The emphasis is put on the analysis of works by most relevant authors in the field who have influenced the formation and further development of the term through their research. The most important authors of the field in the German historiography were Wilhelm Effmann, Alois Fuchs, Friedrich Möbius and Uwe Lobbedey who defined and reinforced the term westwork in the art history terminology by developing new thesis and approaches. Through the works of Vladimir P. Goss, Miljenko Jurković and Tomislav Marasović has been analysed how the term was introduced to Croatian art history and how it has been adapted to the local architecture. The paper, therefore, tends to present the establishment of the term westwork in a certain art history historiography as well as the way in which certain authors use it in a particular period, along with the meanings they add to it, the methods and approaches they use in this field and the context in which they shape the term. Also, through the analysis of the development, definition and use of the term in the scientific discourse the paper presents the general problems of the term westwork.

Key words: Centula, Corvey, Croatian historiography, German historiography, westwork

Zahvale

Zahvaljujem prije svega svojoj mentorici izv. prof. dr. sc. Nikolini Maraković na neizmjernoj pomoći, uloženom trudu, stručnim savjetima, razumijevanju i strpljenju koje mi je pružila pri izradi ovog rada.

Veliko hvala i ostalim profesorima koji su me svojim predavanjima potaknuli na proučavanje srednjovjekovne arhitekture i umjetnosti.

Zahvaljujem svojim roditeljima na bezuvjetnoj podršci, požrtvornosti i razumijevanju koje su mi pružali tijekom čitavog studija te učinili to vrijeme ljepšim i lakšim.

Zahvaljujem Josipu što je bio uz mene i u lijepim i u teškim trenucima za vrijeme studija te što je svojim riječima potpore i predivnim društvom uljepšao čitav taj period.

Zahvalna sam i svojim prijateljima koji su mjesecima strpljivo slušali priče o westwerku, srednjovjekovnoj arhitekturi i ovom radu te mi pružali aktivnu potporu i savjete tijekom pisanja rada.

Hvala vam što ste izdržali zajedno sa mnom.